

І. Г. Мельник

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

Кафедра географії

І. Г. Мельник

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ

*Навчально-методичний посібник
для студентів спеціальності
„Психологія”*

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2013

УДК 314 (076)
ББК 60.7р3
М48

Рецензенти:

- Слоньова Т. І.** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Жвакіна Н. В.** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Яворська В. В.** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Мельник І. Г.

М48 Основи демографії : навч.-метод. посіб. для студ. спец. „Психологія” / Мельник І. Г. ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 127 с.

Посібник містить: загальні відомості про курс, тематичний план (структуру курсу), навчальну програму, рекомендовану літературу, тези лекцій, плани практичних занять, методичні вказівки до їх виконання, контрольні запитання до самостійної роботи, тести, запитання до модульного контролю, словник термінів, систему оцінювання навчальних досягнень студентів.

Призначено для студентів, які навчаються за спеціальністю „Психологія”.

УДК 314 (076)
ББК 60.7р3

*Рекомендовано до друку Навчально-методичною радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7 від 06 лютого 2013 року)*

© Мельник І. Г., 2013
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Програма дисципліни.....	6
Тематичний план дисципліни.....	9
Рекомендована література.....	10
Тези лекцій.....	15
Практикум.....	85
Запитання до модульного контролю.....	105
Словник термінів і понять.....	107
Відповіді на тестові завдання.....	116
Критерії оцінювання результатів навчальних досягнень студентів.....	117
Додатки.....	118
Використані джерела.....	124

ВСТУП

Сучасна демографія – це наука про закономірності відтворення населення та окремих його груп, виділених за статтю, віком, шлюбним станом та ін. демографічними характеристиками. Знання демографії надзвичайно важливі для майбутніх фахівців-психологів, адже психологічні якості людини, її психіка, різні аспекти поведінки багато в чому визначаються приналежністю до певної соціально-демографічної групи. Володіння демографічними знаннями й методикою дозволить зробити професійну діяльність психологів більш ефективною й результативною та позбавитись численних помилок, пов'язаних з елементарною демографічною неосвіченістю.

У системі підготовки студентів зі спеціальностей „Психологія”, „Практична психологія” дисципліна „Основи демографії” є нормативною. Вона викладається в першому семестрі й має вихід на широкий спектр інших дисциплін, які вивчаються на наступних курсах.

Головна *мета курсу* – висвітлити основні теоретико-методологічні положення демографічної науки та навчити студентів основам аналізу демографічних процесів і структур.

Завдання курсу:

- сформувати уявлення про місце, роль, об'єкт і предмет демографії, її зміст як наукової дисципліни;
- ознайомитись з елементарними методами оцінки й аналізу демографічних процесів;
- визначити соціальні та інші детермінанти народжуваності, смертності, шлюбності, як основних демографічних процесів;
- виявити специфічні риси відтворення населення в країнах різного типу;
- дослідити динаміку, тенденції розвитку демографічних процесів в Україні, дати загальну характеристику та оцінку сучасної демографічної ситуації.

Основними формами навчання в курсі „Основи демографії” є лекції, практичні заняття та самостійна робота студентів.

Вимоги до знань та умінь студентів

Студенти повинні знати:

- основні терміни і поняття демографії;
- джерела даних про населення;
- основні показники для характеристики демографічних процесів;
- зміст концепції демографічного переходу;
- основні фактори, що впливають на демографічні процеси;
- закономірності демографічних процесів;
- сутність, методи та особливості демографічної політики в країнах різного типу;
- тенденції демографічного розвитку в Україні;
- особливості сучасної демографічної ситуації в Україні.

Студенти повинні вміти:

- володіти навичками аналізу демографічних процесів та демографічних структур населення;
- розв’язувати елементарні демографічні задачі;
- визначати фактори, що впливають на демографічні процеси;
- характеризувати та давати оцінку демографічної ситуації в Україні й світі.

Пропонований посібник має на меті надати методичну допомогу студентам в опануванні ними курсу „Основи демографії”.

У посібнику в доступній формі розглядаються основні положення та поняття демографічної науки. Для самостійної роботи над тематичними розділами студентам пропонується комплекс запитань та завдань різного ступеня складності, а для самоконтролю – тести.

ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

Змістовний модуль А

Тема 1. Методологічні засади демографії

Предмет демографії. Народонаселення (населення) – центральна категорія й головний об’єкт дослідження демографії. Поняття *відтворення населення* як предмет демографії. Біологічна й соціальна сторони процесу відтворення населення. Демографічні процеси. Структура демографії. Демографія й інші науки. Система знань про народонаселення, об’єктивна необхідність її виникнення. Демографія – центральна частина системи знань про народонаселення. Методологія демографічних досліджень. Історія розвитку демографічної науки: формування демографічної думки в Україні в ХІХ – на поч. ХХ ст.; радянський період; сучасний період.

Тема 2. Джерела вивчення відтворення населення

Джерела демографічної інформації. Переписи населення. Короткий екскурс в історію переписів. Основні наукові принципи проведення переписів населення. Категорії населення, що враховуються під час проведення переписів. Підготовка, організація, основні документи, програма, техніка проведення перепису. Поточний облік природного та механічного руху населення. Спеціальні вибіркові обстеження населення. Списки й реєстри населення.

Тема 3. Статистичний аналіз чисельності та складу населення. Демографічні коефіцієнти

Склад населення та його структура – вікова, статева, шлюбно-сімейна. Система абсолютних та відносних показників для демографічної характеристики населення. Поняття демографічних коефіцієнтів. Класифікація демографічних

коефіцієнтів. Загальні коефіцієнти. Середнє населення. Часткові коефіцієнти. Спеціальні коефіцієнти. Спеціальний коефіцієнт народжуваності. Сумарний коефіцієнт народжуваності. Нетто- і брутто-коефіцієнти відтворення населення. Коефіцієнт смертності немовлят.

Тема 4. Концепція демографічного переходу

Концепція демографічного переходу. Історичні типи відтворення та їх характеристика. Демографічний перехід, характеристика фаз демографічного переходу. Демографічний вибух. Демографічне старіння. Поняття режиму відтворення населення. Сучасна демографічна ситуація в країнах різного типу.

Змістовний модуль Б

Тема 5. Народжуваність та її соціальна зумовленість

Народжуваність як соціально-біологічний процес. Плідність як біологічне підґрунтя народжуваності. Суспільні фактори народжуваності. Репродуктивна мотивація, репродуктивна поведінка, репродуктивна установка. Потреба в дітях як соціальна потреба особистості. Динаміка народжуваності в Україні.

Тема 6. Смертність і тривалість життя

Екзогенні й ендогенні причини смертності. Перехід до сучасного типу смертності. Сучасна структура причин смертності. Тривалість життя. Фізіологічні, природно-екологічні та суспільні фактори смертності. Війни та інші соціальні катаклізми, їх вплив на відтворення населення. Поняття „відлунення” війни. Динаміка смертності населення в Україні.

Тема 7. Шлюб і сім'я

Категорії шлюбу, шлюбності та розлучуваності. Показники шлюбності. Шлюбна поведінка. Зміни в шлюбній

поведінці. Фактори шлюбності. Сім'я. Типи сімейних організацій та сімей. Головні процеси, що впливають на демографічний розвиток сім'ї. Припинення шлюбу. Розлучуваність. Динаміка шлюбності в Україні.

Тема 8. Міграція і відтворення населення

Визначення поняття *міграція населення*. Види міграції, фактори, що впливають на механічний рух населення. Кількісне вимірювання міграції. Міграція й відтворення населення. Вплив міграційного руху населення на демографічний розвиток України.

Тема 9. Демографічна ситуація в Україні та інших країнах СНД

Демографічна криза 90-х р. ХХ ст., її причини й наслідки. Україна серед країн СНД. Демографічний прогноз. Взаємозв'язок демографічних і соціально-економічних процесів. Концепція демографічного розвитку в Україні: мета, основні положення, шляхи подолання негативних тенденцій демографічного розвитку.

Тема 10. Демографічна політика

Визначення поняття *демографічна політика*. Завдання в галузі демографічної політики. Методи демографічної політики. Особливості політики народонаселення у світі та в окремих типах країн. Концепція демографічного розвитку в Україні.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

Теми	Денна форма			Заочна форма		
	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота
Змістовний модуль А	8	4	36	4	2	44
Методологічні засади демографії	2	-	8	2		10
Джерела вивчення відтворення населення	2	-	8			10
Статистичний аналіз чисельності та складу населення. Демографічні коефіцієнти	2	2	10		2	12
Концепція демографічного переходу	2	2	10	2		12
Змістовний модуль Б	12	4	50	2	2	54
Народжуваність та її соціальна зумовленість	2	2	8	2	2	10
Смертність і тривалість життя	2	2	8			10
Шлюб і сім'я	2	-	8			8
Міграція і відтворення населення	-	-	8			8
Демографічна ситуація в Україні та інших країнах СНД	-	-	8			8
Демографічна політика	-	-	10			10
Загальна кількість годин	14	8	86	6	4	98

Усього годин – **108** (3 кредити ECTS).

Форма контролю – **залік**.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна (до всіх тем)

1. Борисов В. А. Демография / В. А. Борисов. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 1999, 2001. – 272 с.
2. Демография : учебник / под общ. ред. Н. А. Волгина. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 384 с.
3. Медков В. М. Демография : учебник / В. М. Медков. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 576 с. – (Классический университетский учебник).
4. Муромцева Ю. И. Демографія: навч. посіб / Ю. И. Муромцева. – К. : Кондор, 2008. – 300 с.
5. Прибиткова І. М. Основи демографії : посіб. для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К. : АртЕк, 1995. – 256 с.
6. Современная демография / под ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 272 с.
7. Стеценко С. Г. Демографічна статистика / С. Г. Стеценко. – К. : Вища школа, 2005. – 415 с.

Допоміжна

1. Авдеев А. Демографический аспект развития экономики на рубеже XXI века / А. Авдеев, И. Троицкая // План. хоз-во. – 1990. – № 12. – С. 87 – 92.
2. Антонов А. И. Второй ребенок / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Мысль, 1987. – 299 с.
3. Араб-Оглы Э. А. Демографические и экологические прогнозы : критика современных буржуазных концепций / Э. А. Араб-Оглы. – М. : Статистика, 1978. – 319 с.
4. Баздырев К. К. Единственный ребенок / К. К. Баздырев. – М. : Финансы и статистика, 1983. – 119 с.
5. Бедный М. С. Продолжительность жизни в городах и селах / М. С. Бедный. – М. : Статистика, 1976. – 96 с.

6. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции / Ю. Л. Бессмертный. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
7. Бобров Л. В. Поговорим о демографии / Л. В. Бобров. – М. : Молодая гвардия, 1974. – 223 с.
8. Бодрова В. В. Народонаселение европейских стран / В. В. Бодрова. – М. : Статистика, 1976. – 197 с.
9. Бойко В. В. Рождаемость : социально-психологические аспекты / В. В. Бойко. – М. : Мысль, 1985. – 238 с.
10. Борисов В. А. Перспективы рождаемости / В. А. Борисов. – М. : Статистика, 1976. – 248 с.
11. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество / А. Г. Вишневский. – М. : Финансы и статистика, 1982. – 287 с.
12. Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР / В. А. Борисов, Г. П. Киселева и др.; отв. ред. Л. Л. Рыбаковский. – М. : Наука, 1987. – 205 с.
13. Воспроизводство населения и трудовых ресурсов в условиях развитого социализма. В 4-х т. – К. : Наук. думка, 1985. – 319 с.
14. Гозулов А. И. Переписи населения земного шара / А. И. Гозулов. – М. : Статистика, 1970. – 173 с.
15. Гузеватый Я. Н. Демографо-экономические проблемы Азии / Я. Н. Гузеватый. – М. : Наука, 1980. – 240 с.
16. Гузеватый Я. Н. Проблемы народонаселения стран Азии, Африки и Латинской Америки / Я. Н. Гузеватый. – М. : Наука, 1970. – 365 с.
17. Дарский Л. Е. Формирование семьи / Л. Е. Дарский. – М. : Статистика, 1972. – 208 с.
18. Демографическая политика в современном мире / отв. ред. А. Г. Вишневский. – М. : Наука, 1989. – 178 с.
19. Демографическая политика: осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. В. С. Стешенко, Л. В. Чуйко и др. – К. : Наук. думка, 1982. – 851 с.
20. Демографы думают, спорят, советуют : сб. статей / ред. сост. Киселева Т. П. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 232 с.
21. Детность семьи : вчера, сегодня, завтра : сб. стат. – М. : Мысль, 1986. – 205 с.

22. Елизаров В. Куда пойдет „демографическая волна“...: социальная политика и рождаемость / В. Елизаров // Учитель. – 2000. – № 5. – С. 71–75.
23. Загробская А. Ф. Миграция, воспроизводство и уровень образования населения / А. Ф. Загробская. – К. : Наук. думка, 1982. – 178 с.
24. Капица С. П. Человечество и современный демографический взрыв / С. П. Капица // Преподавание истории в школе – 2001. – № 4. – С. 29–33.
25. Кваша А. Я. О чем рассказывают переписи населения / А. Я. Кваша. – М. : Финансы и статистика, 1983. – 103 с.
26. Кваша А. Я. Популярная демография / А. Я. Кваша. – М. : Статистика, 1977. – 95 с.
27. Кваша А. Я. Что такое демография? / А. Я. Кваша. – М. : Мысль, 1985. – 126 с.
28. Кваша Е. А. Международное обследование семьи и рождаемости в Европе / Е. А. Кваша, Т. Л. Харьковская // Вопр. статистики. – 2002. – № 11.
29. Козлов В. И. Этническая демография / В. И. Козлов. – М. : Статистика, 1977. – 240 с.
30. Корчагин В. П. Индикаторы экономико-демографического развития населения / В. П. Корчагин // Социол. исслед. (Социс). – 1996. – № 9. – С. 42–54.
31. Кухтевич Т. Н. Постарение населения Земли как социокультурная проблема / Т. Н. Кухтевич, В. И. Добрынина // Вест. Моск. ун-та. Сер 18. Социология и Политология. – 2006. – № 3. – С. 3–11.
32. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении / Т. Р. Мальтус // Антология экономической классики. – М., 1992. – Т. 2. – С. 5–134.
33. Место демографии в системе наук / под ред. О. В. Лармина. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – 255 с.
34. Народонаселение: современное состояние научного знания / под ред. Д. И. Валентя, А. С. Первухина. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 231 с.
35. Народонаселение : энциклопедический словарь / гл. ред. Г. Г. Меликьян; ред. кол. : А. Я. Кваша, А. А. Ткаченко,

- Н. Н. Шаповалова, Д. К. Шелестов. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1994. – 640 с.
36. Население мира : демогр. справ. / В. А. Борисов и др. – М. : Мысль, 1989. – 477 с.
 37. Основы теории народонаселения : учеб. пос. / под ред. Д. И. Валентя. – М. : Высш. шк., 1986. – 374 с.
 38. Перковский А. Л. Изучение исторической демографии на Украине в XIX - XX вв. (проблемы феодализма) / А. Л. Перковский // Проблемы исторической демографии СССР (период социализма). – Кишинев, 1985. – С. 25–38.
 39. Перковский А. Л. Формирование демографической мысли на Украине в ХУШ в. / А. Л. Перковский // Проблемы исторической демографии в СССР : сб. науч. трудов. – К., 1988. – С. 62–74.
 40. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения / С. И. Пирожков. – М. : Статистика, 1976. – 136 с.
 41. Про схвалення концепції демографічного розвитку на 2005 – 2015 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8.10.2004 р. № 724-р // Офіційний вісник України. – 2004. – № 41. – С. 32–42.
 42. Прошлое и настоящее демографии / ред. кол.: Д. И. Валентей и др. – М. : Статистика, 1980. – 114 с.
 43. Рождаемость и ее факторы : сб. ст. под ред. и с предисл. А. Г. Волкова. – М. : Статистика, 1968. – 119 с.
 44. Рождаемость : известное и неизвестное : сб. ст. / ред. сост. П. П. Звидринь. – М. : Финансы и статистика, 1983. – 118 с.
 45. Россет Э. Процесс старения населения. Демографическое исследование / Э. Россет. Перевод с польск. Н. Н. Малютиной и Э. Н. Фарберовой. / Под ред. А. Г. Волкова. – М.: Статистика, 1968. – 509 с.
 46. Рыбаковский Л. Л. Миграции населения: прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский. – М. : Наука, 1987. – 199 с.
 47. Слука А. Е. Демографический кризис в странах Европы: причины и последствия / А. Е. Слука. // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 5. География. – 2004. – № 6. – С. 57–63.

48. Старостенко Г. Новітні демографічні тенденції в Україні / Г. Старостенко // Економіка України. – 1998. – № 5. – С. 22–30.
49. Урланис Б. Ц. Избранное / Б. Ц. Урланис. – М. : Мысль, 1985. – 255 с.
50. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б. Ц. Урланис. – М. : Наука, 1974. – 335 с.
51. Урланис Б. Ц. Эволюция продолжительности жизни / Б. Ц. Урланис. – М. : Статистика, 1978. – 310 с.
52. Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения / А. П. Хоменко. – М. : Наука, 1983. – 223 с.
53. Шелестов Д. К. Демография : история и современность / Д. К. Шелестов. – М. : Финансы и статистика, 1988. – 271 с.
54. Шишков Ю. Рост человечества – виден ли свет в конце туннеля? / Ю. Шишков // Наука и жизнь. – 2004. – № 8. – С. 2–8.

Ресурси Internet

1. <http://demoscope.ru/> (Електронна версія журналу „Демоскоп”)
2. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Державна служба статистики України).
3. <http://www.lugastat.lg.ua/> (Головне управління статистики у Луганській області)
4. <http://www.donetskstat.gov.ua/> (Головне управління статистики в Донецькій області)
5. <http://www.demographia.ru/> (Проект „Демография.ру” / Институт демографических исследований)
6. <http://www.geography.su/demogr/> (Демографический энциклопедический словарь)

ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ

Тема 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕМОГРАФІЇ

Головним матеріальним компонентом суспільства є населення – головний замовник, споживач і виробник усіх матеріальних, духовних благ та послуг. Від змін у чисельності та складі населення суттєво залежить стан економіки та суспільства в цілому. Це зумовлює підвищений інтерес різних наук до вивчення населення.

Серед численних проблем, що сьогодні турбують людство, виділяється центральна проблема – це надзвичайно високі темпи зростання чисельності світового населення. Лише за останні приблизно 200 років воно збільшилось на 6 млрд., сягнувши в 2011 р. семи-мільярдної позначки. Щорічний приріст населення на планеті складає близько 80 млн. осіб. Разом з тим, на карті світу з'являється все більше держав, у яких ріст населення припинився, а в деяких країнах чисельність населення почала зменшуватись у результаті перевищення смертності над народжуваністю. Однією з них є Україна, яка з 1991 р. втрачає населення внаслідок депопуляції. Чому в одних країнах населення зростає, а в інших – зменшується? Як і за якими правилами відбуваються зміни в процесах народжуваності й смертності? Чи можна ці процеси регулювати? Якою буде статеві-вікова структура населення в майбутньому і яких негативних наслідків від цих змін слід очікувати? На всі ці запитання дає відповіді (або намагається це зробити) демографія – одна з багатьох наук, що вивчають населення.

Наукове визначення будь-якої науки потребує, щоб були названі об'єкт та предмет її дослідження. Під *об'єктом* науки розуміють матеріальний об'єкт, явище або категорію духовного порядку, на пізнання якої спрямована дослідницька діяльність.

Об'єктом дослідження демографії є населення – історично змінювана та безперервно відновлювана сукупність людей, як соціально-біологічних істот, які проживають на певній території (у межах населеного пункту, адміністративного району, області, країни або всього світу).

Найважливішими *ознаками населення* є: чисельність; постійність проживання на певній території; статевий, віковий та шлюбно-сімейний склад; наявність тих чи інших форм шлюбу та процесу відтворення; рух (природний, механічний, соціальний), розвиток (незворотні якісні зміни). Саме здатність до відтворення визначає сутність населення як демографічної категорії. Усі інші характеристики населення вважаються менш значущими та вивчаються в демографії в міру потреби.

Чисельність населення певної території постійно змінюється внаслідок народжень та смертей (природний рух), а також у результаті прибуттів та вибуттів людей (міграційний рух населення). У зв'язку з цим виділяють *закрите населення* (змінюється лише внаслідок природного руху) та *відкрите населення* (якщо враховується і вплив міграцій).

Населення, його динаміка, структура, розміщення по території вивчаються багатьма науками (демографією, географією, соціологією та ін.), які у сукупності формують систему наук про народонаселення. Разом з тим, кожна з цих наук вивчає населення як об'єкт під своїм, тільки для неї характерним кутом зору. Цей специфічний погляд на населення, або окремі його властивості, аспекти існування, акумулюється в понятті *предмет дослідження*. *Предметом дослідження демографії є відтворення населення, або процес зміни поколінь*. Таким чином, **демографія** – це наука, що вивчає закономірності відтворення населення в суспільно-історичній зумовленості цього процесу. У системі наук про народонаселення демографія посідає центральне місце.

Процес *відтворення* населення відбувається завдяки зміні поколінь, тобто визначається перебігом двох процесів – народжуваності та смертності. Оскільки ці процеси мають і фізіологічну природу, і суспільну, то й процес відтворення є за своєю суттю суспільно-біологічний процесом. Так, народження дітей визначається віком та станом здоров'я жінки та чоловіка,

розвиток людського організму залежить від генетичної спадковості, а життя людей має певну межу, після якої настає смерть. Усе це біологічна сторона відтворення населення. Разом з тим, інтенсивність процесів народжуваності, смертності, шлюбності регулюється правовими нормами, залежить від умов життя населення, традицій, релігії, а відтоді – змінюється в часі та у просторі. З розвитком суспільства біологічні процеси управління відтворенням людської популяції дедалі більше замінюються на суспільні.

Витоки демографії як науки пов'язують з ім'ям англійського дослідника Джона Граунта та його працею „Природні та політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смертності...”, виданої в 1662 р. Граунт був першим, хто зробив інтерпретацію соціологічних даних та побачив у динаміці смертності певні закономірності. Термін „демографія” уперше з'явився в 1855 р. у назві книги французького вченого А. Гійяра „Елементи статистики людини, або Порівняльна демографія”. Остаточно предмет демографії сформувався пізніше, десь на рубежі XIX – XX ст.

В Україні провідною науковою установою, що займається вивченням демографічних проблем, є Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухі.

Сучасна демографія – складна багаторівнева наука, у структурі якої виділяють: теоретичну демографію, демографічний аналіз, математичну демографію, описову демографію та ін. розділи. На стику демографії та інших наук сформувались історична демографія, економічна демографія, військова демографія, етнодемографія, медична демографія тощо.

Основними теоретичними завданнями демографії є: вивчення народжуваності, смертності, шлюбності та розлучуваності як окремо, так і в єдності цих процесів; дослідження змін у віковій, статевій та шлюбно-сімейній структурі населення; вивчення загальної динаміки чисельності населення та окремих його груп; виявлення закономірностей демографічних процесів, їх зумовленості різноманітними факторами. Демографія розробляє методи опису, аналізу та прогнозу демографічних процесів і демографічних структур,

формує наукову базу для розробки та реалізації демографічної політики в країні та її регіонах, що має велике практичне значення.

Демографія використовує різноманітні методи – загальнонаукові (аналіз, синтез, індукції, дедукції, порівняння тощо) та спеціальні (методи власне демографії, а також – статистичні, математичні, графоаналітичні, соціологічні, картографічні й т. ін.). До власне демографічних методів дослідження належать методи когорт, реального та умовного поколінь, моделювання та ін.

У вивченні відтворення населення та окремих демографічних процесів (народжуваності, смертності, шлюбності) демографія співпрацює з медициною, генетикою, соціальною гігієною, психологією, економікою, правом, історією, географією, етнографією та багатьма іншими науками. Тісні взаємозв'язки існують між демографією та соціальною психологією. Так, психологічні особливості індивіда залежать від його приналежності до певної соціально-демографічної групи, визначаються сімейним положенням та типом сім'ї. Перебіг демографічних процесів зумовлює зміни у складі населення, що відповідним чином позначається на стані психічного здоров'я суспільства. З іншого боку, та чи інша демографічна поведінка населення визначається психологічними установками, мотивацією (наприклад, щодо шлюбу, народження дітей, певного їхнього числа), ціннісними орієнтаціями особистості, що вивчаються психологією. Таким чином, взаємодія демографії та соціальної психології дозволяє кожній з цих наук більш глибоко дослідити сферу своїх наукових інтересів.

Запитання для самоконтролю до теми 1

1. Що розуміють під об'єктом дослідження науки? Що є об'єктом дослідження демографії?
2. Яке значення вкладають демографи в поняття „населення”?
3. Які науки утворюють систему наук про народонаселення?
4. Що є предметом дослідження демографії?

5. У чому проявляється: а) біологічна; б) соціальна сторона процесу відтворення населення?
6. Хто такий Джон Граунт, і яке відношення він має до демографії?
7. Які методи використовує наука демографія?
8. З якими іншими науковими дисциплінами тісно взаємозв'язана демографія?
9. Які нові дисципліни формуються на стику демографії й деяких інших наукових дисциплін?
10. Яке практичне значення має демографія?

Варіанти тестових завдань до теми 1

Виберіть лише одну правильну відповідь.

- 1.1. Об'єктом дослідження демографії є:
 - а) населення;
 - б) відтворення населення;
 - в) динаміка чисельності населення;
 - г) народжуваність та смертність.
- 1.2. Предметом дослідження демографії є:
 - а) народжуваність, смертність, шлюбність;
 - б) природний та механічний рух населення;
 - в) закономірності відтворення населення;
 - г) демографічна політика.
- 1.3. Демографія – це наука:
 - а) про закономірності народжуваності й смертності;
 - б) про закономірності відтворення населення як суспільно-історичного процесу;
 - в) про закономірності динаміки чисельності населення.
- 1.4. Демографія як наука розпочалась з дослідження...
 - а) народжуваності;
 - б) смертності;
 - в) захворюваності;
 - г) шлюбу та сім'ї.
- 1.5. Знайдіть помилкове твердження. Завданнями демографії є...
 - а) дослідження динаміки структури населення;
 - б) прогнозування чисельності населення;
 - в) вивчення особливостей розміщення населення;

- г) аналіз демографічних процесів.
- 1.6. Населення – це поняття ...
- соціальне;
 - біологічне;
 - і біологічне, і соціальне;
 - інший варіант відповіді.
- 1.7. Яким терміном позначають „неперервний процес зміни чисельності й складу населення під впливом процесів народжуваності та смертності”?
- механічний рух населення;
 - соціальний рух населення;
 - природний рух населення.
- 1.8. Яка характеристика визначає сутність населення як демографічної категорії?
- чисельність;
 - постійність проживання на території;
 - природний та механічний рух;
 - здатність до відтворення.
- 1.9. Який з процесів не є демографічним?
- народжуваність;
 - шлюбність;
 - урбанізація;
 - старіння населення.
- 1.10. Знайдіть відповідність між поняттям та описом його змісту:
1) Теоретична демографія	а) вивчення статистичних закономірностей відтворення населення;
2) Математична демографія	б) розробка термінологічного, понятійного апарату демографії;
3) Демографічна статистика	в) розробка та застосування математичних методів для вивчення взаємозв'язків демографічний явищ та процесів.

Тема 2

ДЖЕРЕЛА ДЕМОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У більшості країн світу чисельність і склад населення визначаються за допомогою *переписів, поточного обліку населення, вибіркового та спеціальних демографічних обстежень, реєстрів населення*. Це основні, первинні джерела демографічної інформації про населення. Усі інші джерела мають вторинний характер.

Перепис населення – це спеціальний захід, який проводиться з певною періодичністю з метою отримання об'єктивних та цілісних даних щодо чисельності населення, складу та розміщення його по території. Періодичність проведення переписів складає 1 раз у 10 років, хоча є країни, що проводять перепис кожні 5 років (Канада, Австралія та ін.). За рекомендацією ООН з метою міжнародного порівняння одержуваної інформації переписи проводяться в роки, що закінчуються на нуль, або найближчі до нуля, тобто дата цього заходу прив'язується до кінця десятиріччя. В Україні останній, радянських часів перепис проведено в січні 1989 р., а перший Всеукраїнський перепис – у грудні 2001 р.

Переписи проводять згідно з такими науковими принципами: *регулярність* і *періодичність* проведення; *всезагальність* (у переписі має брати участь все населення країни); *одномоментність* (опитування проводиться за станом на критичний момент часу – єдиний для країни); *наявність єдиної програми* (переліку питань, на які пропонується відповіді); *самовизначення населення* щодо відповідей на запитання (інформація збирається виключно зі слів населення); *конфіденційність* персональних даних (збереження статистичної таємниці); *централізація* (керує переписом

Державна служба статистики України). Запитання перепису містяться в переписних листках. Зазвичай збираються такі відомості про кожну людину як: стать і вік, сімейний стан, вид заняття та джерело заробітку, рівень освіти, етнічні ознаки, житлові умови й та ін. Переписувачі (реєстратори) обходять усі житлові приміщення, щоб зібрати інформацію від кожної людини або від її родичів, якщо з певних обставин людина тимчасово відсутня, або не досягла віку повноліття. Об'єктом перепису слугує домогосподарство.

У ході перепису підраховують чисельність двох основних категорій населення – постійного та наявного, які кількісно відрізняються між собою на невелику величину. *Постійне населення* (ПН) – це чисельність осіб, які постійно, протягом тривалого часу проживають на території певного населеного пункту, незалежно від їхньої наявності на момент перепису. У міжнародній практиці, у якості критерію постійності проживання використовують термін перебування людини в даному населеному пункті *12 місяців і більше*. *Наявне населення* (НН) – це чисельність осіб, які на момент реєстрації перебувають на території певного населеного пункту, незалежно від місця їхнього постійного проживання. Обидві категорії населення математично пов'язані. Чисельність наявного населення дорівнює чисельності постійного населення плюс тимчасово проживаючі (ТП) мінус тимчасово відсутні (ТВ): $НН = ПН - ТВ + ТП$. Показники чисельності й наявного, і постійного населення мають важливе значення для вирішення різних питань господарського та соціального характеру. Наприклад, під час планування торгової мережі в межах певної території або міського транспорту слід урахувувати наявне населення; у той же час для розрахунків контингентів учнів у загальноосвітніх школах, або для оцінки мінімально необхідної кількості місць у лікарнях необхідні дані про постійне населення.

Одиницею спостереження в ході перепису є *домогосподарство*, під яким розуміють сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні (або його частині), забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та

витрачають кошти. Між поняттями домогосподарство та сім'я існують певні відмінності. По-перше, домогосподарство може складатися з однієї особи, тоді як сім'я повинна складатись щонайменше з двох осіб. По-друге, члени домогосподарства, у яке входять кілька осіб, не обов'язково повинні бути родичами, у той же час як для членів сім'ї наявність спорідненості обов'язкова.

Масштабність такого заходу, як перепис населення, потребує ретельної підготовки та великих витрат. Підготовка до перепису відбувається за такими етапами: 1) складання проекту програми перепису; 2) проведення переписного районування; 3) проведення пробного перепису та остаточне затвердження програми; 4) підготовка необхідної документації; 5) проведення роз'яснювальної роботи серед населення.

Переписи дають найбільш повну та достовірну, ніж усі інші джерела, інформацію про населення, проте, через свою масштабність та дорожнечу, не можуть проводитися часто.

У період між переписами оцінка чисельності населення провадиться за даними поточного обліку природного та механічного руху. **Поточний облік** населення – це реєстрація всіх демографічних подій – народжень, смертей, шлюбів, розлучень, міграцій у міру настання цих подій (у поточному порядку). В Україні установами, що уповноважені вести реєстрацію цих подій, є відділи державної реєстрації актів цивільного стану, а також виконавчі органи сільських, селищних і міських рад. Облік міграцій здійснюється органами Державної міграційної служби України під час реєстрації або знятті з обліку мігрантів. З обліком мігрантів існують певні труднощі. Якщо переселення особи не супроводжувалося пропискою чи випискою, її переміщення, таким чином, не фіксується статистикою. Виявити реальні масштаби міграції дозволяє лише перепис, або вибіркові обстеження.

Поточні розрахунки населення на початок кожного року здійснюють так: до даних останнього перепису щорічно додають кількість народжених і прибулих та віднімають кількість померлих і вибулих.

Вибіркові обстеження дозволяють вивчити певне проблемне питання (наприклад, фактори народжуваності) з

меншими, ніж переписи, витратами часу та коштів. Під час вибіркового обстеження вивчається думка лише частини населення, яка підбирається так, щоб у мініатюрі представляти все населення країни (для цього вибірка повинна враховувати різні регіони та різні за статтю, віком, соціальною приналежністю групи людей). Результати вибіркового обстеження презентують на все населення. На відміну від вибіркових, *спеціальні обстеження* населення вирішують вузьке дослідницьке завдання, потребують ще менших витрат праці та коштів, проте мають і менш переконливу силу, адже під час їх проведення не застосовують правила вибіркового методу.

У деяких економічно розвинених країнах набула поширення практика ведення поточних централізованих електронних реєстрів. *Поточний реєстр* – це картотека населення, у яку постійно, від народження або в'їзду людини на постійне місце проживання, заносяться відомості про зміни її соціально-економічного, демографічного стану, міграцію та деякі інші характеристики. У тих країнах, де ця система добре налагоджена, потреба в традиційних переписах поступово відпадає. Такі країни, як Данія, Ісландія, Нідерланди, Фінляндія й Швеція, проводять переписи на базі реєстрів населення, тобто вони збирають інформацію не від домогосподарств безпосередньо, а покладаються на дані, що містяться в реєстрах населення та інших адміністративних системах інформації.

Додатковими джерелами інформації про населення слугують матеріали різних відомств – списки виборців, осіб, що отримують пенсії, платників податків тощо.

Інформація про населення, зібрана у той чи інший спосіб та оброблена статистичними службами, публікується в спеціальних статистичних збірниках (щорічниках, бюлетенях).

Запитання для самоконтролю до теми 2

1. Що таке перепис населення? Як часто проводять переписи населення?
2. Яким науковим принципам мають відповідати переписи населення? Схарактеризуйте кожний із принципів.

3. Що називають програмою перепису? Які питання вона містить?
4. Чому переписи в Україні не проводять улітку?
5. Що таке критичний момент перепису? З якою метою його вводять?
6. Яке населення називають: а) постійним; б) наявним?
7. Яка структура керує організацією та проведенням переписів в Україні?
8. Назвіть основні етапи підготовки до перепису населення.
9. В якому році було проведено: а) останній радянський перепис населення; б) перший Всеукраїнський перепис населення?
10. Де і як здійснюється поточний облік населення? У чому полягає специфіка цього джерела демографічної інформації про населення?
11. Які ще існують джерела демографічної інформації про населення, крім переписів та поточного обліку населення?

Варіанти тестових завдань до теми 2

Виберіть лише одну правильну відповідь:

- 2.1. До основних джерел демографічної інформації НЕ належить:
 - а) поточний облік населення;
 - б) переписи;
 - в) демографічні довідники та бюлетені;
 - г) вибіркові обстеження населення.
- 2.2. В Україні найбільш повну й точну інформацію про населення збирають у ході:
 - а) перепису;
 - б) поточного обліку населення;
 - в) вибіркових обстежень населення;
 - г) складання списків виборців.
- 2.3. В Україні переписи населення проводять:
 - а) щорічно;
 - б) раз у 5 років;
 - в) 1 раз у 10 років;
 - г) в міру потреби та можливостей держави.
- 2.4. Одиницею спостереження в ході перепису населення з 2001 р. є:

- а) домогосподарство;
 - б) сім'я;
 - в) індивід;
 - г) повнолітні члени родини.
- 2.5. Що НЕ є обов'язковою ознакою домогосподарства?
- а) наявність родинних стосунків між членами домогосподарства;
 - б) спільне проживання;
 - в) сумісне ведення господарства;
 - г) сумісне витрачання коштів.
- 2.6. Поточний облік населення ведеться в Україні...
- а) органами державної реєстрації актів цивільного стану та органами внутрішніх справ;
 - б) Державною службою статистики України;
 - в) місцевими органами виконавчої влади;
 - г) житлово-комунальними закладами;
- 2.7. Критичний момент перепису – це:
- а) період, протягом якого триває перепис;
 - б) єдиний для країни час, за станом на який фіксується вся інформація про населення;
 - в) контрольний час припинення перепису;
 - г) точно встановлений день початку перепису.
- 2.8. Дата проведення Першого Всеукраїнського перепису:
- а) 1989 р.;
 - б) 1990 р.;
 - в) 2001 р.;
 - г) 1991 р.
- 2.9. Усі особи, які на момент реєстрації перебувають на території певного населеного пункту, незалежно від місця їхнього постійного проживання, належать до категорії:
- а) постійне населення;
 - б) наявне населення;
 - в) тимчасово присутні;
 - г) юридичне населення.
- 2.10. Реєстрація народжень відбувається в термін не пізніше:
- а) одного місяця від дня народження дитини;
 - б) двох місяців;
 - в) трьох місяців;
 - г) трьох днів.

Тема 3

ДЕМОГРАФІЧНІ КОЕФІЦІЕНТИ

Населення як складну демографічну категорію розглядають у кількісних вимірах, використовуючи численні кількісні та якісні характеристики – показники. Усі вони розподіляються на дві групи: абсолютні та відносні (коефіцієнти).

Абсолютні величини (показники) є підґрунтям, відправною точкою будь-якого статистичного дослідження. Вони відповідають на запитання „скільки всього?” народилось, померло, прибуло чи вибуло, на скільки осіб збільшилось, або зменшилось населення й т. ін., тобто цей вид показників використовують для визначення абсолютних розмірів чисельності населення, природного й механічного приросту та їх складових. Абсолютні показники наводяться по країні та за окремими регіонами (областями, районами) і видами поселення (міське, сільське). Абсолютні величини дозволяють уявити масштабність тих явищ (подій), що досліджуються. Втім абсолютні показники не годяться для інтенсивного аналізу (порівняння), адже завжди залежать від чисельності населення, у якому відбуваються ті чи інші демографічні події. Пряме порівняння абсолютних чисел для різного за чисельністю населення або різних періодів викривляє дійсні співвідношення. Так, наприклад, кількість народжених за рік у Донецькій області завжди буде перевищувати кількість народжених у Чернівецькій області. І це зрозуміло, адже Донецька область є першою в рейтингу серед регіонів України за чисельністю населення, тоді як Чернівецька – останньою. Якщо ж обчислити частоту народжень із розрахунку на 1 жінку репродуктивного віку, то виявиться, що ситуація є протилежною (у Чернівецькій області цей показник буде більшим, ніж у Донецькій).

Інша справа – *відносні показники (коефіцієнти)*, які підходять для порівняння. Кожний демографічний коефіцієнт являє собою відношення тих або інших величин (наприклад, народжень, смертей, шлюбів, що відбулися протягом певного часу, найчастіше, протягом року), до середньої чисельності населення, у якому ці події відбулися, або до загальної кількості демографічних подій. У відповідності до специфіки відношень, що виражають коефіцієнти, їх поділяють на два великі класи: „А” – *коефіцієнти інтенсивності демографічних процесів* і „Б” – *структурні коефіцієнти*.

Показники класу „А” виходять з уявлення про відтворення населення як про безперервний процес, що відбувається з певною інтенсивністю, і виражають частоту демографічних подій у певному інтервалі часу (таким зручним інтервалом найчастіше береться один рік). Зазвичай ці коефіцієнти розраховують на 1000 осіб, або в „промиле”. „Проміле” – це тисячна частка від числа, її позначають символом „‰”. Вираз „коефіцієнт народжуваності складає 9 на 1000 осіб” буде тотожний такому виразу: „коефіцієнт народжуваності складає 9‰”.

Показники класу „А” надзвичайно різноманітні. Серед них виділяють демографічні коефіцієнти, що характеризують: 1) швидкість зміни чисельності населення (темпи росту, темпи приросту населення); 2) інтенсивність демографічних процесів – коефіцієнти народжуваності, смертності, шлюбності тощо; 3) ступінь заміщення одних поколінь іншими (нетто- і бруто-коефіцієнти відтворення населення).

Залежно від того, відносно якої сукупності населення визначається інтенсивність демографічного процесу, розрізняють такі коефіцієнти інтенсивності демографічних процесів: *загальні* (відносно всього населення регіону або виду поселення), *часткові* (відносно окремої групи чи контингенту, виділеного за ознакою статі, віку, місця проживання, соціальної приналежності тощо), *спеціальні* (відносно сукупності населення, яка продукує процес), *сумарні* (використовуються в дослідженнях плідності, шлюбності).

Величина загальних коефіцієнтів значною мірою залежить від структури населення (наприклад, вікової, шлюбної), тому

вони дають лише наближене уявлення про рівень процесів природного руху. Серед загальних показників найбільш правомірно лише обчислення коефіцієнта смертності. Що ж стосується народжень, то вони можуть відбутися лише в жінок певного віку. За інших однакових умов загальний коефіцієнт народжуваності буде більшим для того населення, де більша частка жінок дітородного віку й серед них більше одружених. Тому загальні коефіцієнти використовують для аналізу демографічних процесів обов'язково в комплексі з іншими – частковими та спеціальними коефіцієнтами. Прикладами часткових коефіцієнтів є коефіцієнти: смертності чоловіків, смертності немовлят, позашлюбної народжуваності, вікові коефіцієнти розлучуваності й т. ін. Серед спеціальних коефіцієнтів найчастіше застосовують спеціальний коефіцієнт народжуваності, що характеризує частоту народження дітей жінками репродуктивного віку. Він обчислюється шляхом ділення кількості народжених у жінок віком 15 – 49 років на чисельність жінок цього віку.

Для розрахунків більшості коефіцієнтів необхідні дані про *середню чисельність населення* на певну дату. Цей показник обчислюють за методом середньоарифметичної чисельності населення на початок і кінець періоду (найчастіше таким періодом є рік).

Показники класу „Б” характеризують структуру населення (статеву, вікову, шлюбно-сімейну) або структуру демографічних подій (структуру причин смертності, розподіл народжених за черговістю народження тощо). Усі показники цього класу поділяються на два види: 1) показники навантаження (наприклад, кількість чоловіків з розрахунку на 1000 жінок, або демографічне навантаження населення працездатного віку дітьми та старими); 2) показники структури, тобто такі, що виражають частку (%) певної категорії населення у загальній його чисельності (частка дітей, дорослих та старих людей; частка чоловіків або жінок; частка міського та сільського населення і т. ін.). *Визначення деяких коефіцієнтів наводяться в словнику, формули для обчислення деяких демографічних показників (коефіцієнтів) можна знайти в методичних рекомендаціях до практичного заняття № 2.*

Усі демографічні показники, незалежно від типу (абсолютні чи відносні) знаходять застосування, але для різних цілей. Так, сумарний коефіцієнт народжуваності не годиться для розрахунку кількості койко-місць у дитячих садках і школах, так само, як загальні коефіцієнти народжуваності й смертності не можуть бути використані для прогнозування, або оцінки абсолютного внеску різних регіонів у покращення (погіршення) демографічної ситуації в країні.

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 3

1. Які величини називають абсолютними? Наведіть приклади.
2. Які недоліки мають абсолютні демографічні показники?
3. Що розуміють під демографічними коефіцієнтами?
4. Що таке „проміле”?
5. Які види демографічних коефіцієнтів відносяться до класу „А”, а які – до класу „Б”?
6. У чому полягають відмінності між загальними, спеціальними та частковими коефіцієнтами? Які з цих коефіцієнтів більш точно характеризують інтенсивність демографічних процесів?
7. Наведіть приклади: а) спеціальних; б) часткових демографічних коефіцієнтів.
8. Чим відрізняються поміж собою брутто - і нетто-коефіцієнти відтворення населення?
9. Спрогнозуйте зміни в чисельності населення країни X, якщо нетто-коефіцієнт відтворення в цій країні складає більше 1.
10. Наведіть приклади різних взаємодоповнюючих показників (абсолютних та відносних), за допомогою яких можна проаналізувати народжуваність у межах певної територіальної одиниці.

Варіанти тестових завдань до теми 3

Виберіть лише одну правильну відповідь.

- 3.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності характеризує:
 - а) кількість народжених дівчат із розрахунку на одну жінку;
 - б) кількість народжених дівчат із розрахунку на одну жінку репродуктивного віку;
 - в) кількість народжених хлопців із розрахунку на одну жінку;
 - г) кількість народжених дітей із розрахунку на одну жінку репродуктивного віку.
- 3.2. Який із показників належить до категорії абсолютних величин?
 - а) розподіл народжень за черговістю народження;
 - б) кількість народжених дітей із розрахунку на 1 жінку репродуктивного віку;
 - в) частка позашлюбних народжених дітей;
 - г) природний приріст населення за рік;
 - д) кількість померлих на 1000 осіб населення;
 - е) смертність немовлят.
- 3.3. В яких одиницях вимірюються загальні коефіцієнти народжуваності та смертності?
 - а) у відсотках;
 - б) у проміле;
 - в) в особах;
 - г) на 100000 осіб.
- 3.4. Що таке „промиле”?
 - а) одна десята;
 - б) одна сота;
 - в) одна тисячна;
 - г) одна десятитисячна від числа.
- 3.5. Який з показників належить до класу „Б”?
 - а) розподіл розлучень за тривалістю шлюбу;
 - б) кількість народжених на 1000 осіб;
 - в) темпи росту населення;
 - г) брутто-коефіцієнт народжуваності.

- 3.6. Який з показників належить до класу „А”?
- розподіл смертей за причинами смерті;
 - кількість чоловіків із розрахунку на 1000 жінок;
 - частка дітей у загальній чисельності населення;
 - кількість померлих на 1000 населення.
- 3.7. Узагальнюючим показником природного руху населення є:
- коефіцієнт народжуваності;
 - коефіцієнт смертності;
 - коефіцієнт природного приросту;
 - сумарний коефіцієнт народжуваності.
- 3.8. До якого типу або класу показників належить величина X , що обчислюється за формулою: $X = \frac{\text{частина}}{\text{ціле}} \times 100\%$?
- абсолютний;
 - відносний класу „А”;
 - відносний класу „Б”.
- 3.9. Якщо нетто-коефіцієнт відтворення менше одиниці, то населення в закритій для мігрантів країні в перспективі буде:...
- зростати;
 - зменшуватись;
 - не буде змінюватись.
- 3.10. Приведіть у відповідність назви показників з формулами для їх обчислення:

1) середньорічна чисельність населення;

$$\text{а) } m = \frac{M}{S \times T} \times 1000$$

2) рівняння демографічного балансу;

$$\text{б) } \bar{S} = \frac{S_0 + S_T}{2}$$

3) коефіцієнт природного приросту;

$$\text{в) } S_T = S_0 + (N - M) + ({}_+V - {}_-V)$$

4) коефіцієнт народжуваності;

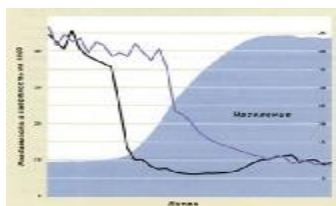
$$\text{г) } k = n - m.$$

5) коефіцієнт смертності.

$$\text{д) } n = \frac{N}{S \times T} \times 1000$$

Тема 4

КОНЦЕПЦІЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ

Людство має свою демографічну історію. Серед наукових концепцій, які пояснюють зміни, що відбувалися в демографічних процесах у процесі розвитку людського суспільства, найбільш поширеною й прийнятою науковцями є **концепція демографічного переходу** (теорія демографічної революції). Вона характеризує закономірність переходу людства від типу відтворення з високою народжуваністю та смертністю до типу відтворення з низькою народжуваністю та смертністю. Засновниками концепції вважають французького демографа А. Ландрі, польського вченого Л. Рабиновича та американського демографа У. Томпсона. Одну з її версій розроблено російським демографом А. Вишневським.

Згідно концепції демографічного переходу в історії людства послідовно змінили один одного три історичних типи відтворення населення: *архетип* (панував, як вважають, у суспільстві із привласнювальною економікою), *традиційний* (був властивий суспільству з аграрною економікою) та *сучасний* (характерний для суспільства з індустріальною економікою). Якщо існування архетипу – це гіпотеза, то традиційний і сучасний типи досліджено значно краще.

Для **традиційного типу** відтворення характерні: високий рівень нерегульованої народжуваності та високий рівень смертності, низька тривалість життя, досить повільні темпи росту населення, рання та висока шлюбність. *Висока народжуваність* була пов'язана із традиціями ранніх шлюбів і багатодітності та відповідними репродуктивними установками населення, з необхідністю забезпечити за умов високої дитячої смертності продовження свого роду, економічну міцність

родини та її соціальний статус (визнання громади). *Висока смертність* була закономірним результатом низького рівня життя (голод був масовим явищем), низького рівня санітарної культури населення, відсутності медицини в сучасному її розумінні, наслідком частих війн. Через традиційний тип відтворення пройшли всі країни, аж поки в другій половині XVIII ст. не виникли передумови для переходу до нового – сучасного типу відтворення.

Перехід розпочався у країнах Західної Європи приблизно в XVIII ст., а в середині XX ст. він охопив інші регіони світу й зумовив стрімке зростання чисельності світового населення, так званий, *демографічний вибух*, що триває й дотепер.

Для розуміння причин демографічного вибуху важливо з'ясувати основні етапи або фази демографічного переходу. На *першій фазі* відбувається зниження коефіцієнту смертності населення, що в умовах збереження традиційно високого рівня народжуваності призводить до значного зростання природного приросту населення (це докорінна причина демографічного вибуху). Зниження смертності відбувається в результаті прискорення темпів економічного розвитку, прогресу в сфері охорони здоров'я (вакцинація, впровадження карантинних заходів для боротьби з епідеміями), покращення умов життя, зростання освітнього рівня населення тощо.

На *другій фазі* коефіцієнт смертності продовжує знижуватись й сягає найменшого значення, але коефіцієнт народжуваності знижується ще швидше, у результаті чого приріст населення поступово зменшується. У цей час вік вступу до шлюбу та народження першої дитини стає все більш пізнім, набувають поширення незарєстровані шлюбні союзи, позашлюбна народжуваність. Перехід від багатодітної родини до малодітної пов'язаний із такими чинниками як: зниження дитячої смертності, промислова революція й підвищення „ціни виховання” дитини, зміна сімейного та соціального статусу жінки, поява системи соціального забезпечення (порушила економічний зв'язок поколінь), урбанізація та ін.

Для *третьої фази* характерно підвищення коефіцієнту смертності, зумовлене демографічним старінням, і одночасне вповільнення зниження народжуваності. У кінці третьої фази

коефіцієнт народжуваності наближається до рівня простого відтворення населення, а коефіцієнт смертності залишається нижче цього рівня. Теоретично, на *четвертій фазі* коефіцієнт смертності підвищується, зближуючись із коефіцієнтом народжуваності, починається демографічна стабілізація чисельності населення.

Сучасний тип відтворення характеризується низьким рівнем народжуваності, низьким рівнем смертності й високою середньою тривалістю життя, уповільненими, близькими до нуля показниками природного приросту населення, високою часткою людей старшого віку в структурі населення. Останнім часом збільшується кількість країн із *депопуляцією*, тобто тих, де відбувається природне скорочення населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю. Цими країнами є Російська Федерація, Україна, Білорусь, Молдова, Болгарія, Румунія, Німеччина, Італія та ін. Деякі вчені вважають, що пояснити це явище в межах вищезазначеної теорії демографічного переходу не можливо.

У 80-х роках демографи Рон Лестег та Ван де Каа сформулювали теорію *Другого демографічного переходу*. Якщо теорія першого демографічного переходу пояснює зниження народжуваності як наслідок свідомого обмеження кількості новонароджених під впливом певних факторів за умов високого рівня репродуктивних установок, то концепція Другого демографічного переходу характеризує зниження власне репродуктивних установок в умовах постіндустріального суспільства. Автори цієї концепції вказують на зовсім нові фактори скорочення потреби в дітях, а саме: перехід до нової системи цінностей і нового середовища існування людини й, як наслідок, тенденцію до індивідуалізації. Остання проявляється в прагненні індивіда до самовираження, свободи вибору й особистісного розвитку, до власного життєвого стилю та емансипації, що веде до зниження репродуктивних установок. Досягненням теорії є привертання уваги до ролі системи цінностей та суспільного середовища для формування засад дітородної активності. Другий демографічний перехід розпочався в країнах Заходу в кінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. Україна перебуває на початковому етапі цього процесу.

Обидві теорії – і першого, і другого демографічного переходу – претендують на універсальність, але не враховують регіональні, зокрема, соціокультурні особливості багатьох країн та виключають можливість індивідуальних сценаріїв демографічних змін для окремих країн.

Сучасна демографічна ситуація суттєво диференціюється в країнах та регіонах, що свідчить про різні темпи розвитку країн на шляху до сучасного типу відтворення населення (додаток А). Розрізняють країни з першим типом та другим типом відтворення. До **першого типу відтворення** належать країни, що завершили демографічний перехід, економічно розвинені – США й Канада, країни Західної Європи, пострадянські країни (крім мусульманських), Японія, Австралія, Нова Зеландія. Характерними рисами демографічної ситуації в них є низькі показники народжуваності, смертності й шлюбності, висока тривалість життя, низький (наближається до нульового або від’ємний) природний приріст, висока частка в населенні старих людей. З огляду на вповільнення в цих країнах процесу відтворення та *регресивну* вікову структуру населення (дітей менше ніж старих людей), їх умовно називають „країнами демографічної кризи”. Збільшення частки старих людей у загальній чисельності населення (цей процес позначається терміном „*старіння населення*”) негативно впливає на економічний та демографічний розвиток цих країн, зумовлює стрімке зростання витрат на соціальну допомогу та соціальне забезпечення осіб похилого віку, змушує погоджуватися на імміграцію для розв’язання проблем із трудовими ресурсами.

До **другого типу відтворення** відносять країни, які не завершили демографічний перехід та знаходяться на різних його етапах (фазах). За рівнем розвитку – це група країн, що розвиваються (країни Африки, Азії, Латинської Америки). Для них характерні високі та дуже високі показники народжуваності та природного приросту, відносно невисокі показники смертності та *прогресивна* структура населення (дітей більше ніж старих людей). Висока народжуваність у цих країнах пов’язана із традиціями багатодітності та ранніх шлюбів, залежним положенням жінки в родині, переважанням сільського образу життя, релігійними постулатами та ін. Саме країни

другого типу чинять вирішальний вплив на чисельність та глобальний процес відтворення населення й визначають демографічну ситуацію в усьому світі. Через це їх ще називають „країнами демографічного вибуху”. Проте темпи зростання населення в цих країнах не узгоджуються з темпами економічного розвитку, що породжує комплекс проблем, серед яких: продовольча проблема, бідність, безробіття, нестача засобів для розвитку освіти, охорони здоров'я тощо. Однак останнім часом і в цих країнах відбулося уповільнення темпів росту населення, що пов'язано з об'єктивними процесами урбанізації, зміни сімейного та соціального статусу жінки, підвищення освітнього та культурного рівня населення й багато в чому є результатом штучної політичної регуляції.

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 4

1. Кого вважають автором концепції демографічного переходу?
2. Які вчені зробили суттєвий внесок у розвиток цієї концепції?
3. Дайте визначення поняттю „історичний тип відтворення населення”.
4. Охарактеризуйте традиційний тип відтворення населення.
5. Чому народжуваність традиційного типу була високою?
6. Охарактеризуйте фази демографічного переходу.
7. Укажіть причини зниження рівня смертності населення в процесі переходу до сучасного типу відтворення.
8. Коли почався перехід до сучасного типу відтворення: а) у країнах Європи; б) у переважній більшості країн світу?
9. Чим обумовлений світовий демографічний вибух?
10. Охарактеризуйте сучасний тип відтворення населення.
11. Дайте визначення поняттям: *старіння населення, старіння знизу, старіння згори*.
12. Який режим відтворення називають: а) розширеним; б) простим; в) звуженим?
13. Виберіть із переліку ті країни, котрі завершили перехід до сучасного типу відтворення (Росія, США, Китай, Індія,

Мексика, Канада, Австралія, Узбекистан, Японія, Україна, Іран).

14. Наведіть приклади країн, що належать до: а) першого типу відтворення; б) другого типу відтворення.
15. Французький демограф Альфред Сові назвав старіння населення „найменш спірним, найбільш просто вимірюваним, найбільш послідовним у своєму розвитку, найбільш пристосованим для прогнозування, і, мабуть, найбільш тяжким за своїми наслідками”. Розшифруйте й прокоментуйте кожен позицію його вислову.

Варіанти тестових завдань до теми 4

Виберіть лише одну правильну відповідь.

- 4.1. Засновником концепції демографічного переходу є:
 - а) Гійяр;
 - б) Граунт;
 - в) Ландрі;
 - г) Вишневський.
- 4.2. Назвіть історичний тип відтворення, для якого характерні високий рівень народжуваності, смертності, шлюбності:
 - а) сучасний;
 - б) традиційний;
 - в) перший;
 - г) другий.
- 4.3. Перехід до сучасного типу відтворення почався в країнах:
 - а) Європи;
 - б) Африки;
 - в) Азії;
 - г) Америки.
- 4.4. На першій фазі демографічного переходу відбулося:
 - а) зниження народжуваності;
 - б) зниження смертності;
 - в) зростання смертності;
 - г) зростання народжуваності.
- 4.5. Світовий демографічний вибух почався в:

- а) VIII ст.;
 - б) XIX ст.;
 - в) XX ст.;
 - г) на рубежі XX та XXI ст.
- 4.6. Світовий демографічний вибух став наслідком високих темпів:
- а) зростання народжуваності;
 - б) зниження смертності;
 - г) зниження смертності та зниження народжуваності;
 - д) зростання природного приросту.
- 4.7. Назвіть історичний тип відтворення, для якого характерні низький рівень народжуваності, смертності, шлюбності:
- а) сучасний;
 - б) традиційний;
 - в) перший;
 - г) другий.
- 4.8. Старіння населення – це процес...:
- а) зростання чисельності старих людей;
 - б) зростання частки старих людей у чисельності населення;
 - в) поступової деградації частин тіла та систем тіла людини;
 - г) збільшення очікуваної тривалості життя при народженні.
- 4.9. Визначте тип вікової структури населення країни, якщо частка основних вікових груп у населенні складає: 35 % – діти, 50 % – дорослі, 15 % – старі.
- а) прогресивний;
 - б) стаціонарний;
 - в) регресивний.
- 4.10. Які з країн не завершили демографічний перехід до сучасного типу відтворення?
- а) Франція, Італія;
 - б) Австралія, Нова Зеландія;
 - в) Україна, Росія;
 - г) Бразилія, Узбекистан.

Тема 5

НАРОДЖУВАНІСТЬ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ

Народжуваність – це одна з головних і, на відміну від смертності, позитивних складових процесу відтворення населення. Народжуваність слугує індикатором радикальних та швидких змін, що відбуваються в родині, кожній державі та в суспільстві.

Під *народжуваністю* розуміють масовий процес появи нових життів; у статистичному вимірі – це частота народжень у певній сукупності населення. Зазвичай народжуваність вимірюють з розрахунку на 1000 осіб усього населення або окремої його групи, виділеної за певними критеріями (за віком, соціальною приналежністю, шлюбним станом тощо).

Біологічним підґрунтям народжуваності є *плідність* – фізіологічна здатність жінки, чоловіка, шлюбної пари до народження живих дітей. Плідність реалізується у відповідному віці – *репродуктивному* (для жінок це віковий інтервал 15 – 49 років включно) й залежить від стану здоров'я жінки, її чоловіка, біологічної сумісності обох членів подружжя. Кількість народжень у однієї жінки може складати в одноплідних пологах від 0 до 35 дітей, а в середньому – 10 – 12 живонароджень або 12 – 15 вагітностей (з урахуванням мертвонароджень та мимовільних абортів). У сучасному суспільстві жінки реалізують свою фізіологічну здатність до народження дітей лише частково, залежно від власного вибору та життєвих обставин.

У процесі демографічного переходу (першого та другого) народжуваність змінюється й кількісно, і якісно, що є відгуком на модернізацію суспільства. Набуває поширення малодітність, збільшується середній вік материнства та інтервали між пологами, зростає роль позашлюбних народжень, збільшується

частка осіб, які протягом життя залишаються з різних причин бездітними. Традиційна єдність трьох видів поведінки: шлюбної, сексуальної та репродуктивної остаточно уходить у минуле. На зміну соціальній формі контролю за народжуваністю приходить індивідуально-сімейна, за умов якою рішення щодо народження дитини приймає жінка (подружжя), виходячи з індивідуального розуміння найкращої стратегії досягнення благополуччя в умовах сучасного суспільства.

У 2012 р. в Україні сумарний показник народжуваності склав 1,46. Це означає, що саме стільки народжених дітей у середньому припадає на одну жінку репродуктивного віку. За таких умов не відбувається навіть простого заміщення поколінь. У розрізі регіонів рівень народжуваності суттєво диференціюється (додаток Д, рис. Д.1). У східній та північно-східній частинах країни (Чернігівська, Сумська, Черкаська, Донецька, Луганська, Харківська області) частота народжень складала менше ніж 10,0 на 1000 осіб. У західних – Рівненській, Закарпатській, Волинській областях – цей показник був майже у півтора рази більший (понад 14, 0 на 1000 осіб). Народжуваність у сільських поселеннях більша, ніж у міських, проте відмінності між селом і містом щодо народжуваності дедалі зменшуються. Це є свідченням тотального поширення в країні моделі малодітної сім'ї (з 1-2 дітьми).

Для розуміння відмінностей демографічної ситуації щодо народжуваності в різних регіонах та країнах світу, важливо розуміти, які фактори впливають на цей демографічний процес.

Народжуваність має природу й біологічну, і соціальну. *Біологічними* факторами народжуваності є тривалість репродуктивного періоду в жінок та чоловіків, стан здоров'я, схильність до багатоплідних пологів, подібність або розбіжність резус-фактора в членів подружжя, їхня статевая активність. Втім із розвитком суспільства роль біологічних факторів народжуваності слабшає, а соціальних сил та закономірностей посилюється.

Серед факторів на перше місце виходять нематеріальні цінності, які визначають *потребу в дітях* (належить до потреб найвищого рівня). У демографії це одна з основних категорій. Під нею розуміють прагнення індивіда, перебуваючи в шлюбі,

мати типову для даного суспільства кількість дітей у сім'ї й дати їм не гірше за типові виховання. Досліджуючи репродуктивні установки та мотиви, учені виявили, що для потреби в 5 і більше дітей головними є економічні мотиви народжуваності, для потреби в 3-4 дітях – соціальні, і для потреби в 1-2 дітях – психологічні.

Потреба в дітях, у свою чергу, формується як результат сукупного впливу багатьох субфакторів, серед яких: *соціальні установки, рівень доходів, рівень освіти та рівень кваліфікації, національність, соціально-територіальна (міське або сільське населення) та конфесійна приналежність*. Коротко розглянемо механізм їх впливу.

Соціальні установки. В економічно розвинених країнах, дошлюбні статеві відношення та народження дітей поза шлюбом уже не засуджується як аморальна поведінка, сімейні ролі жінки (ведення господарства та народження дітей) стали визначатися як консервативні, що протидіють соціальній її активності. Багатодітність в умовах сьогодення стала розглядатися як аномальне явище. Послаблення соціального контролю призвело до суттєвого зниження народжуваності та породило безліч сценаріїв народження дитини (у шлюбі, поза шлюбом, шляхом штучного запліднення або сурогатного материнства тощо). Разом із тим, у країнах, що не завершили демографічний перехід до сучасного типу відтворення, багатодітність є важливою етичною нормою, а багатодітні родини користуються повагою, що сприяє високому рівню народжуваності. Традиції, мораль, право, релігія разом виступають тут у ролі єдиного соціокультурного фактору високої народжуваності.

Релігія має пряме відношення до формування демографічного типу поведінки. У цілому позитивний вплив релігії на репродуктивну активність зумовлений її негативним ставленням до контролю над народжуваністю, запереченням абортів та розлучень. Разом із тим, позиції різних релігій відносно дітонародження далеко не ідентичні. Етноси, що сповідують іслам, практично в усіх країнах світу демонструють більш високі показники народжуваності. В Україні в західних областях, де частка віруючих є дуже високою, а конфесійна

структура християн – різноманітною (представлені греко-католики, католики, православні, протестанти), рівень народжуваності значно вищий, розлучення та аборти менш поширені, ніж в усіх інших областях.

Рівень доходів та житлова забезпеченість. Існує зворотна залежність між рівнем доходів та народжуваністю. Збільшення рівня доходів супроводжується зниженням потреби в дітях, оскільки матеріальна незалежність має наслідком активізацію потреб соціального самоствердження, збільшує кількість інших, крім народження дітей, потреб. Менталітет такого зразка формується за лозунгом: „Ти не будеш жити, щоб я міг (могла) жити краще” (Сикари А., 1993). Разом з тим, поява хоча б однієї дитини потребує необхідної матеріальної бази. В умовах сучасного суспільства, з високими стандартами життя, відсутність належних доходів може привести до відкладання народження первістка на певний час, унеможливити появу другої бажаної дитини, або навпаки, слугувати економічним стимулом для її народження за умов щедрої матеріальної підтримки з боку держави. У країнах третього світу багатодітність має економічні переваги (більше дітей – більше робітників – більше достатку).

Рівень освіти та кваліфікації. Освіта потребує часу (що веде до відкладання народжень), відкриває перспективи для кар’єри, розширює коло інтересів, підвищує рівень зазіхань молоді, соціальну мобільність, відповідальність родини за виховання дітей. Родини з високим освітнім та професійним цензом тяжіють до моделі одnodітної родини й навпаки, серед родин із низьким рівнем освіти частка багатодітних трапляється набагато частіше.

Рівень народжуваності залежить і від *шлюбних* факторів, серед яких: шлюбний вік (законодавчо визначений у більшості країн) та рівень шлюбності (чим більше людей перебуває в шлюбних стосунках, тим, зазвичай вище рівень народжуваності). Останні дослідження свідчать, що реальною детермінантою репродуктивних намірів виступає факт наявності партнера, а не юридична форма відносин із ним, тобто на народжуваність впливає наявність ефективних шлюбних стосунків, незалежно від того, оформлені вони юридично чи ні.

Ситуація на ринку праці, зайнятість. Вплив цього фактору є неоднозначним. Жінки, які не мають трудового доходу й почувають себе невпевнено в матеріальному відношенні, відкладають народження дитини. З іншого боку, зайняті жінки через ризик втратити роботу також часто відмовляються від народження другої дитини, або відкладають народження первістка. Зайнятість чоловіків завжди виступає позитивним фактором народжуваності (збільшуються ресурси родини).

Урбанізація. Сільське населення має більш високі показники народжуваності, ніж міське. Село сприяє збереженню консервативних поглядів на шлюб та народження дітей, тут більше багатодітних родин. Сільський уклад дозволяє краще використовувати економічні переваги традиційної сім'ї з великою кількістю робітників. Урбанізація, на протигагу сільському образу життя, сприяє формуванню так званого „урбаністичного стереотипу” демографічної поведінки з пізнім віком вступу до шлюбу та народження першої дитини та установками на малодітність. Міський спосіб життя створює чималі труднощі для сімей у їхньому бажанні реалізувати потребу в дітях (проблеми житла, дитячих садочків, високі витрати на виховання дитини тощо). В Україні останнім часом відмінності в рівні народжуваності сільського населення та міського зменшились, що є свідченням повсюдного поширення „культури малодітності”.

Вагомим демографічним фактором народжуваності є *вікова структура* населення. У молодому населенні, з високою часткою осіб у репродуктивному віці частота народжень буде більшою, ніж у старому населенні.

Важливе значення мають політичні фактори, зокрема, *демографічна політика* держави щодо народжуваності. За своєю метою вона може бути спрямована на зниження народжуваності, підвищення народжуваності та на підтримку існуючого рівня народжуваності.

У різних країнах та для різних груп населення значущість різних груп факторів буде неоднаковою. Так, встановлено, що на рішення про народження першої дитини впливає невелика кількість факторів, тоді як ймовірність народження другої та

наступних дітей залежить від великої кількості економічних та соціально-демографічних детермінант. Отже, народжуваність як демографічний процес є результат впливу багатьох факторів, вивчення яких потребує врахування територіальних та ментальних особливостей населення та різних його груп.

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 5

- Що розуміють у демографії під термінами:
а) народжуваність; б) плідність?
- Як співвідносяться поняття народжуваність і плідність?
- Як і з яких причин змінюється інтенсивність процесу дітонародження з переходом до сучасного типу відтворення населення?
- Які фактори впливають на динаміку народжуваності в різних країнах та регіонах?
- Поясніть, чому процес урбанізації призводить до зниження потреби в дітях та до зниження рівня народжуваності?
- Чому рівень народжуваності є неоднаковим у представників різних соціальних верств населення? Порівняйте рівень народжуваності селян, робочих, інтелігенції.
- Поясніть, чому в економічно розвинених країнах із високим рівнем життя народжуваність є низькою, а в країнах, що розвиваються, – високою.

- Визначте свій рівень потреби в дітях. Для цього позначте твердження з якими ви погоджуєтесь „Так”, а з якими не погоджуєтесь – „Ні”.

1. Народження дитини це нові враження, новий досвід.	
2. Народження дитини – це радість в домі.	
3. Народження дитини – це можливість проявити свою ніжність і турботу.	
4. Народження дитини – це ризик для здоров'я.	
5. Народження дитини – це велике фізичне навантаження.	

6. Дитина – це дитяча ласка, прихильність до батька, матері.	
7. Дитина – помічник у сім'ї, опора старості.	
8. Народження дитини – це чудова можливість виховати освічену цікаву людину.	
9. Дитини – це спадкоємець усього найкращого, що є в мені.	
10. Народження дитини – це труднощі виховання та навчання.	
11. Народження дитини – це розлад, напруженість в сім'ї.	
12. Народження дитини – це важкі часи.	
13. Дитина - надія і майбуття батьків.	
14. Народження дитини – це необхідність на час залишити роботу, колектив.	
15. Народження дитини – це безсонні ночі.	
16. Дитина – це можливість проявити свій потенціал вихователя.	
17. Дитина зміцнює сім'ї, почуття між чоловіком і дружиною.	
18. Народження дитини – це можливість вирощувати чуйну, добру людину	
19. Народження дитини – це морочення з підгузками.	
20. Народження дитини – це радість материнства / батьківства	
21. Дитина – це проблема житла.	
22. Дитини – це найбільш благодатний об'єкт вкладання наших зусиль.	
23. Народити дитину – означає стикнутися із труднощами її влаштування в дитячий садок.	
24. Завести дитину – означає прив'язати себе до дому.	
25. Діти – це втрата кращої частини нашого життя.	
26. Дитина надає сенс життю.	
27. Діти – це хвилювання за їхню долю, майбутнє.	
28. Народження дитини – це тяжкості в майбутньому дати йому гарну освіту, професію.	
29. Дитина – це найближча людина в горі та радості.	
30. Народження дитини – це залежність від бабусь і дідусів.	
31. Діти - це гордість батьків.	
32. Діти – це веселі ігри, цікаве дозвілля.	

Запишіть собі по одному балу за кожне „Так” на такі висловлювання: 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 13, 16, 17, 18, 19, 22, 26, 29, 31, 32. Тепер запишіть по одному балу за відповідь „Ні” на

висловлювання: 4, 5, 10, 11, 12, 14, 15, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 30. Підсумуйте набрані бали.

Високу потребу в дітях характеризує умовний показник, що дорівнює або перевищує **18** балів для чоловіків, або **20** балів – для жінок.

Варіанти тестових завдань до теми 5

Виберіть лише одну правильну відповідь.

- 5.1. Плідність жінки – це її біологічна здатність до:
 - а) народження дитини;
 - б) запліднення та народження живих дітей;
 - в) до запліднення, виношування та народження живих дітей;
 - г) запліднення.
- 5.2. Середня плідність жінки складає:
 - а) 5 – 6 дітей;
 - б) 8 – 10 дітей;
 - в) 10 – 12 дітей;
 - г) 13 – 15 живонароджень.
- 5.3. У демографії за границі репродуктивного віку жінок береться інтервал:
 - а) 18 – 45 років;
 - б) 15 – 50 років;
 - в) 15 – 49 років;
 - г) 18 – 40 років.
- 5.4. Яким має бути сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні для забезпечення простого відтворення населення?
 - а) 1,5;
 - б) 1,0;
 - в) 2,0;
 - г) 2,3.
- 5.5. Якщо загальний коефіцієнт народжуваності дорівнює 9 на 1000 осіб, то рівень народжуваності вважають:
 - а) високим;
 - б) середнім;
 - в) дуже високим;

- г) низьким.
- 5.6. Урбанізація – це фактор, що...
- а) знижує народжуваність;
 - б) збільшує народжуваність;
 - г) не має суттєвого впливу на народжуваність;
 - д) впливає на народжуваність неоднозначно.
- 5.7. „Урбаністичний стереотип” демографічної поведінки передбачає:
- а) ранній вік вступу до шлюбу й народження першої дитини;
 - б) пізній вік вступу до шлюбу й багатодітність;
 - в) пізній вік вступу до шлюбу й малодітність;
 - г) пізній вік вступу до шлюбу й народження першої дитини, малодітність.
- 5.8. Наслідком малодітності є:
- а) „старіння знизу”;
 - б) „старіння зверху”.
- 5.9. Стійкий соціально-психологічний стан індивіда, що проявляється в прагненні мати таку кількість дітей у сім’ї, яку прийнято в суспільстві, позначають терміном:
- а) демографічна установка;
 - б) демографічна мотивація;
 - в) потреба в дітях.
- 5.10. Яка з областей України має найбільший рівень народжуваності?
- а) Луганська;
 - б) Чернігівська;
 - в) Волинська;
 - г) Черкаська.

Тема 6

СМЕРТНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

Смертність закладена в живі організми природою як необхідний елемент їхнього оновлення та еволюції. Разом із народжуваністю, смертність забезпечує зміну поколінь та впливає на структуру населення. Такі характеристики, як тривалість життя й смертність немовлят, є складовими для обчислення індексу людського розвитку – інтегрального показника, яким світова спільнота оцінює рівень розвитку кожної країни та людські можливості в цій країні. Статистика смертей є важливою для планування діяльності в галузях охорони здоров'я, освіти, соціальної допомоги тощо. У питаннях дослідження смертності демографія тісно співпрацює з біологією, медициною, генетикою, геронтологією, соціальною гігієною, екологією, психологією та ін. науками.

Під **смертністю** в демографії розуміють масовий процес вимирання покоління протягом певного періоду. Як статистичний показник, смертність характеризує частоту (інтенсивність) смертей у певній сукупності населення – усього, або окремих груп, виділених за певним критерієм (за віком, статтю, соціальною приналежністю тощо). Для аналізу смертності застосовують систему показників – загальних та часткових коефіцієнтів, розрахованих найчастіше для періоду в 1 рік. Загальні коефіцієнти смертності дають лише грубу оцінку її рівня, оскільки залежать від вікової структури населення, і через це мають обмежене застосування. Статистичний опис порядку вимирання характеризують так звані *таблиці смертності*, що являють собою ряди чисел, побудованих для характеристики ймовірності смертності в різних вікових групах населення.

Під *причинами смерті* розуміють хвороби, патологічні стани, травми, обставини нещасного випадку, що призвели до смерті, а також усі випадки насильницької смерті. Джерелами інформації щодо причин смерті слугують дані, що містяться в медичних свідоцтвах про смерть. Існує міжнародна класифікація структури причин смертності, на яку перейшла й Україна.

Усі причини смерті умовно поділяють на дві групи – ендогенні (внутрішні) та екзогенні (зовнішні). *Ендогенні* причини зумовлені природним старінням організму, особливостями фізіології, генетики, психіки людини. *Екзогенні* причини пов'язані з факторами середовища – природного, соціального, екологічного та поведінкою людини. Принципові відмінності між цими двома групами причин смертності полягають у тому, що ендогенних факторів, на відміну від екзогенних, уникнути не можна. Крім того, якщо вплив ендогенних причин у найбільшій мірі відчувається в старшому віці, то вплив екзогенних причин є неупорядкованим, хаотичним та менше залежить від віку.

Історичний перехід від традиційного типу смертності до сучасного супроводжувався не лише зниженням її рівня, а й зміною структури причин смертності. У доіндустріальний період домінували екзогенні причини смертності (епідемії, голод, війни), їх дія поширювалась на все населення (дітей, дорослих, старих). Втім, з розвитком суспільства, як результат появи медицини, зростання рівня життя й санітарної культури населення, на перше місце вийшли ендогенні причини, а пік смертності перемістився на старші вікові групи. Так, у країнах Європи, у т. ч. і в Україні, основними причинами смерті стали хвороби системи кровообігу, від яких у наш час умирає близько 60 % людей. Другою найпоширенішою причиною смерті є злоякісні новоутворення. Далі в рейтингу йдуть екзогенні та інші причини. У багатьох країнах третього світу й дотепер панує смертність традиційного типу (від голоду, інфекційних та паразитарних хвороб). Структура причин смертності, таким чином, може слугувати індикатором рівня розвитку країни.

Важливим поняттям, узагальненою характеристикою смертності певного покоління, є *тривалість життя* – період від народження людини до її смерті, що дорівнює віку смерті. У

демографії використовують різні показники тривалості життя, серед яких найбільш поширеним є *очікувана тривалість життя при народженні*. Це величина, що показує, скільки в середньому проживе група людей, які народилися в одному році, якщо смертність у кожній віковій групі залишиться незмінною. В економічно розвинених країнах, тривалість життя жінок у середньому на 6 – 8 років більша за тривалість життя чоловіків (в Україні цей розрив складає 11 – 12 років). Пояснення статевих відмінностей у смертності криється в біологічних та суспільних факторах. Причинами надсмертності чоловіків вважають меншу фізіологічну стійкість до зовнішніх впливів та швидку зношеність організму, зловживання шкідливими звичками (алкоголізм, куріння, наркоманія), більш інтенсивну, ніж у жінок, працю, зайнятість у видах діяльності, пов'язаних із ризиком для життя тощо. На думку вчених, різниця в тривалості життя чоловіків і жінок, яка визначається дією фізіологічних факторів, складає всього 2 роки, інші, не прожиті чоловіками роки, – це результат впливу суспільних факторів. У країнах, що розвиваються, такі відмінності в смертності чоловіків і жінок згладжуються через припущене положення жінок у суспільстві, зневажливе ставлення до їхнього здоров'я, ранню шлюбність та часті пологи.

Смертність відрізняється й у представників різних вікових груп. Найбільшу ймовірність умерти мають особи в похилому віці та немовлята. Під *смертністю немовлят* розуміють смертність дітей на першому році життя. Цей показник характеризує стан здоров'я нації, рівень санітарної культури, положення жінки в суспільстві, рівень розвитку системи охорони здоров'я. В Україні смертність немовлят більша, ніж в економічно розвинених країнах Європи, але значно менша, ніж у більшості країн третього світу.

Навіть у межах однієї країни рівень смертності суттєво диференціюється, що видно на прикладі України (додаток Д, рис. Д.2). Для розуміння територіальних відмінностей у рівні смертності важливо з'ясувати фактори, що впливають на цей процес. Залежність смертності від економічних, соціальних, культурних та ін. факторів вивчається шляхом аналізу диференційованої смертності. Серед різноманітних факторів, що

впливають на цей демографічний процес, можна виділити три самостійні групи: фізіологічні (біологічні), природно-екологічні та соціально-економічні фактори.

До *фізіологічних* (біологічних) факторів відносять генетичні хвороби (спадкові хвороби крові, хромосомні порушення, порушення обміну речовин – усього понад 1000 різних захворювань) та фізіологічні відмінності в організмі чоловіків та жінок. Навіть група крові, яку успадкувала людина від батьків, може підвищити стійкість організму до одних хвороб та зробити вразливою до інших. Біологічними факторами поки що управляти складно.

Природно-екологічні фактори поєднують різноманітні природно-середовищні негативні впливи на здоров'я людей, зумовлені особливостями клімату, флори та фауни, хімічного складу води, радіаційним фоном тощо. Велику кількість людських життів забирають природні катастрофи. Господарська діяльність людини призводить до негативних змін у природному середовищі, які погіршують стан здоров'я людей та скорочують тривалість життя. Дедалі частішають техногенні аварії. В Україні найбільша аварія, за своїми наслідками – катастрофа, відбулася в 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції.

До *соціально-економічних* факторів смертності відносять сукупність різноманітних суспільних чинників, які визначають спосіб життя людей. До них належать: *рівень життя; рівень розвитку системи охорони здоров'я, її доступність та ефективність; санітарну культуру населення; умови праці; середовище проживання населення* (міське, сільське); *міграції* тощо. Великі резерви в підвищенні тривалості життя пов'язують зі зростанням рівня *санітарної культури* населення, під якою розуміють сукупність форм людської діяльності, спрямованих на збереження здоров'я, попередження поширення хвороб, підтримку життєздатності популяції. Санітарна культура впливає на стиль життя людей, спосіб мислення, характер їхньої поведінки. Високий рівень санітарної культури забезпечує сприятливий для здоров'я режим життя. Як фактор, санітарна культура поєднує в собі різні аспекти – гігієну, культуру харчування, культуру вживання алкогольних напоїв, культуру спілкування, сексуальну культуру й т. ін.

Здоров'я можна визначити як гарне виконання організмом людини своєї функції. Серйозним недоліком сучасної системи медичного обслуговування є те, що лікарі мало уваги приділяють саме охороні здоров'я, яке входить складовою частиною в причину смерті. Основним напрямом зусиль медиків залишаються симптоми хвороби та симптоматичне лікування, що зумовлює в цілому низьку ефективність лікування вікових хвороб. В умовах комерціалізації закладів охорони здоров'я велика кількість людей з обмеженими матеріальними можливостями не мають доступу до висококваліфікованої медичної допомоги, що слугує фактором погіршення здоров'я нації.

За визначенням експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я, від рівня медицини залежить лише 10 відсотків здоров'я людини, 20 – від екології, 20 – від генетики, і 50 – визначається способом життя.

У будь-які часи важливим негативним фактором відтворення системної дії стають війни. Довготерміновий вплив війни на процес відтворення наступних поколінь отримав у демографії назву „відгук” війни.

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 6

1. Що розуміють у демографії під *смертністю* населення?
2. Порівняйте смертність традиційного й сучасного типів.
3. Який тип смертності (традиційний чи сучасний) характеризується переважанням екзогенних причин смертності?
4. Яка причина зумовлює смертність близько 60 % населення України?
5. Охарактеризуйте фізіологічні, природно-екологічні, соціально-економічні фактори смертності. Які із цих груп факторів є визначальними?
6. Чому смертність (а відтоді й тривалість життя) чоловіків і жінок суттєво різняться? Укажіть фізіологічні та соціально-економічні причини більш високого рівня смертності чоловіків порівняно з жінками в економічно розвинених країнах.

7. Що розуміють під терміном „відгук війни” в демографії? Наведіть приклади прямого й опосередкованого впливу війни на захворюваність, смертність і тривалість життя населення.
8. Наведіть приклади: а) позитивного впливу; б) негативного впливу високоурбанізованого середовища на тривалість життя населення.
9. За даними, що містяться на сайті Головного управління статистики вашої області визначте: а) абсолютну кількість померлих за останній рік; б) кількість померлих на 1000 осіб. Порівняйте ці показники із загальноукраїнськими, зробіть відповідні висновки.

Варіанти тестових завдань до теми 6

Виберіть лише одну правильну відповідь.

- 6.1. Смертність як статистичний показник – це:
 - а) кількість померлих за рік;
 - б) кількість смертей на 1000 осіб населення.
- 6.2. Що розуміють під терміном „смертність немовлят”?
 - а) смертність дітей 1-го місяця життя;
 - б) смертність дітей 1-го року життя;
 - в) смертність дітей 1-го тижня життя;
 - г) смертність дітей у першу добу після народження.
- 6.3. Серед причин загальної смертності в Україні перше місце посідають:
 - а) травми та отруєння;
 - б) інфекційні захворювання;
 - в) хвороби органів травлення;
 - г) хвороби органів кровообігу;
 - б) хвороби органів дихання.
- 6.4. Смертність традиційного типу характеризується переважанням причин смертності:
 - а) екзогенних;
 - б) ендогенних.

- 6.5. Екзогенними причинами смертності називають причини, пов'язані:
- зі спадковістю;
 - з дією зовнішніх факторів;
 - зі старінням організму людини й спадковістю.
- 6.6. Які з причин смертності належать до групи *екзогенних*?
- хвороби, пов'язані з порушенням обміну речовин;
 - хвороби системи кровообігу;
 - інфекційні та інші хвороби „брудних рук”;
 - онкологічні захворювання.
- 6.7. Визначте за структурою причин смертності тип країни за рівнем економічного розвитку:
а) економічно розвинені;	<i>Інфекційні та паразитарні хвороби – 14,4%</i>
б) ті, що розвиваються.	<i>Злоякісні новоутворення – 4,9%</i>
	<i>Хвороби системи кровообігу – 13,7%</i>
	<i>Хвороби органів дихання – 17,6%</i>
	<i>Хвороби системи травлення – 9,7%</i>
	<i>Уроджені аномалії – 5,6%</i>
	<i>Нещасні випадки, отруєння, травми – 7,0%</i>
	<i>Інші – 24,7%</i>
- 6.8. Які причини смертності належать до групи *ендогенних*?
- гострі захворювання органів дихання;
 - інфекційні та інші хвороби „брудних рук”;
 - уроджені аномалії;
 - суїциди.
- 6.9. Яке твердження є вірним?
- в Україні тривалість життя чоловіків більша ніж жінок;
 - смертність немовлят – це смертність на першому місяці життя;
 - на 30% здоров'я людини визначається способом життя;
 - близько 60 % українців умирає від хвороб системи кровообігу.
- 6.10. Здоров'я населення – це явище:
- соціальне;
 - біологічне;
 - соціально-біологічне;
 - природне;
 - фізіологічне.

Тема 7

ШЛЮБ І СІМ'Я

У демографії шлюб вивчається як фактор створення сім'ї й народження дітей, а шлюбність – як важливу детермінанту процесів народжуваності та смертності, їх специфіки та закономірних змін.

Шлюб – це регульована суспільством форма відносин між чоловіком та жінкою, що визначає їхні права та обов'язки відносно один одного та дітей. Існують різні форми шлюбу – *церковний* (освячений церквою), *цивільний* або громадянський (zareєстрований державою в законодавчо визначеному порядку), *неzareєстрований* або *консенсуальний* (неzareєстрований), *фактичний* (незалежно від наявності реєстрації, це дійсні та ефективні шлюбні відносини між чоловіком та жінкою) та деякі інші, менш поширені (полігнія та поліандрія, сімейні комуни, одностатеві шлюби, „візитні” союзи). Саме фактичний шлюб передбачає появу дитини (дітей) та виховання її членами подружжя. Фактичним може бути й цивільний шлюб, і незареєстрований.

Останнім часом молодь, або особи, що вже були в шлюбі, практикують незареєстровані стосунки. Існують дві основні думки щодо такої поведінки. Одні вчені вважають поширення несанкціонованих державою шлюбних стосунків кризою сім'ї та сприймають це явище вкрай негативно, вважаючи сім'ю найвищою цінністю. Інші вчені називають відхід від практики традиційних шлюбів об'єктивним процесом лібералізації шлюбних стосунків, що відбувається закономірно з розвитком суспільства, і має свої позитивні наслідки (свобода вибору, рівноправ'я чоловіка та жінки тощо).

Незареєстрований, так званий *консенсуальний* шлюб, не слід ототожнювати з „*співжиттям*” – відкритим статевим союзом, що зазвичай не має суспільного визнання.

До незареєстрованих союзів вдаються емоційно захоплені молоді пари, або ті, які не можуть взяти шлюб з-за певної заборони, або ті, що взагалі не передбачують можливість шлюбу. У багатьох країнах Європи, Північної, Центральної та Південної Америки) консенсуальний шлюб часто розглядається як необхідний етап сімейного життя, як пробний шлюб.

Шлюб є результатом індивідуального *шлюбного відбору*. Цей відбір здійснюється індивідом у межах *шлюбного кола*, яке утворено потенційно здатними до шлюбу особами з певними характеристиками – демографічними, морфологічними, соціокультурними, економічними. Зазвичай під час відбору беруться до уваги зовнішність, психологічна сумісність, соціальний статус, економічна самостійність, конфесійна приналежність та ін. У різних культурах та на різних стадіях історичного розвитку відмінними є й простір, у межах якого обирають пару, і ступінь свободи вибору. У традиційних суспільствах активну участь у шлюбному відборі брали участь батьки молодих та громада, яка висловлювала свою „суспільну” думку стосовно даного союзу.

Якщо поняття шлюб визначається як одинична подія, то *шлюбність* – це масовий процес утворення шлюбних пар у населенні. У *широкому розумінні*, поняття *шлюбність* поширюється на всі випадки зміни шлюбного стану (утворення шлюбів, а також їх руйнація через розлучення або смерть одного зі членів подружжя). Розрізняють такі *категорії шлюбного стану населення*: особи, що ніколи не перебували в шлюбі; особи, що перебувають у шлюбі; ті, що овдовіли; розлучені, що не взяли новий шлюб; особи, що перебувають у шлюбі, або не живуть разом та деякі інші, які важко класифікувати.

Шлюбність характеризують системою показників, серед яких найбільш уживаними є: коефіцієнти шлюбності, розлучуваності, овдовіння, кількість років, прожитих у шлюбі, середній вік вступу до шлюбу.

З розвитком суспільства шлюбність змінювалась. У суспільстві традиційного типу взяття шлюбу було бажаним та

майже обов'язковим для підвищення соціального статусу. Вік вступу до шлюбу був раннім, рівень шлюбності – високим, розлучення засуджувались церквою та громадою, повторні шлюби були не таким частими, як тепер. Участь суспільства в регулюванні шлюбності була високою. В умовах сучасного типу відтворення ситуація докорінно змінюється. Характерними рисами шлюбності стають: пізній вік вступу до шлюбу, нестійкість відносин у шлюбі, неповне охоплення населення шлюбними стосунками, часті повторні шлюби, урізноманітнення форм шлюбів.

У наш час той чи інший рівень шлюбності – це похідна від багатьох передумов і факторів, серед яких – рівень розвитку держави, ситуація на шлюбному ринку, структурні, етноконфесійні, правові фактори та деякі інші. *Шлюбний ринок* у демографії – це категорія, якою позначають систему співвідношень чисельності різних груп шлюбоздатного населення. Ситуація на шлюбному ринку вважається сприятливою, якщо, наприклад, на кожні 100 жінок у шлюбоздатному віці припадає стільки ж нежонатих чоловіків приблизно такої ж вікової групи. Проте це зовсім не означає, що за таких умов утворюються 100 шлюбних пар, адже ці, потенційно здатні до шлюбу люди для того, щоб утворити пари, мають відповідати одне одному й в інших аспектах. Якщо вікова структура населення є молодію, тобто з високою часткою молоді, то можна сподіватися, що рівень шлюбності в населенні даного регіону також буде високим, проте й частота розлучень за таких умов може бути високою.

Вагомий вплив на шлюбність мають *релігія* та *традиції*, зокрема, домінуючі в суспільстві уявлення про бажаний вік вступу до шлюбу, форми шлюбу (моногамний або полігамний), припустимість розлучень та повторних шлюбів тощо. В Україні наростання релігійності населення в напрямку зі сходу на захід супроводжується зниженням рівня розлучуваності.

Бажаність шлюбу та, відповідно, рівень шлюбності залежать від *освітнього рівня* населення. Особи з високим рівнем освіти висувують відповідні вимоги до особистого життя, потребують часу на індивідуальний розвиток, навчання та кар'єру, довше обирають пару, що в кінцевому підсумку

негативно впливає на інтенсивність утворення шлюбних пар. Шлюбність залежить і від *матеріального достатку* населення, адже необхідною умовою взяття шлюбу є досягнення певного життєвого стандарту. В економічно розвинених країнах цей стандарт є високим, що веде до відкладання шлюбів на більш пізній термін. Більше того, період життя від 20 до 30 років вважається в цих країнах найкращим для кар'єри, коли здорові та необтяжені піклуванням про дітей молоді люди можуть працювати з максимальною інтенсивністю.

Дієвим регулятором шлюбності виступають *правові фактори*, зокрема, встановлені законом мінімальний шлюбний вік, процесуальна складність розлучень, аліментні обов'язки тощо. Важлива роль належить *державній сімейній політиці*, яка спрямована на інститут шлюбу та сім'ї, реалізується з метою зміцнення сім'ї, її розвитку й захисту інтересів і прав.

Аналіз динаміки шлюбності в Україні дозволяє визначити таку особливість: у високосні роки рівень шлюбності помітно зменшується порівняно з усіма іншими.

Реєстрація шлюбу – це факт визнання сім'ї. Під *сім'єю* розуміють об'єднання людей, що пов'язані шлюбом або кровною спорідненістю, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю. Сім'я в суспільстві виконує безліч різноманітних функцій (репродуктивну, економічну, виховну тощо), серед яких найбільш важливою з позицій демографії є репродуктивна (дітонародження). Існує багато моделей сім'ї. Залежно від складу виділяють такі її типи: *нуклеарна* (поєднує представників двох поколінь – батьків та їхніх дітей), вона може бути *повною* та *неповною*, якщо один із батьків відсутній) та *розширена* (поєднує представників щонайменше трьох поколінь). Серед неповних сімей можливі різні комбінації родичів – мати з дитиною, бабуся з онукою, тітка із племінником та ін., так звані „уламкові” сім'ї. Залежно від форми шлюбу, сім'ї поділяють на *моногамні* (союз одного чоловіка з однією жінкою) та *полігамні* (із варіантами – багатомужжя, багатоженство, „швецька сім'я”). Під *структурою сім'ї* розуміють усю сукупність відносин між її членами, включаючи окрім відносин спорідненості, систему

духовних, моральних відносин, у т ч. відносини влади, авторитету.

Шлюбно-сімейна структура населення постійно змінюється. Це відбувається не лише внаслідок утворення шлюбних пар, але й в результаті розірвання шлюбних стосунків у результаті розлучень або смерті одного з членів подружжя (родини).

Розлучуваність – складний процес розпаду шлюбних пар, вплив якого на відтворення населення не є однозначним. Рівень розлучуваності визначається багатьма факторами, серед яких – правові, демографічні (наприклад, кількість спільних дітей, вік подружжя, кількість років, прожитих разом та ін.), соціально-культурні фактори (положення жінки в суспільстві, припустимість розлучень, образ життя сім'ї тощо).

Овдовіння – це припинення шлюбу в результаті смерті одного з членів подружжя. Частота овдовінь визначається рівнем смертності осіб іншої статі, що перебувають у шлюбі.

Останнім часом в Україні відбувається спрощення сімейної структури населення. Абсолютно домінує проста сім'я, що складається з членів подружжя з дітьми або без дітей. Поширюються неповні (материнські або батьківські) сім'ї. Кількість простих та неповних сімей зростає в напрямку із заходу (де рівень народжуваності більш високий, сім'ї міцніші) на схід (де рівень народжуваність низький, а розлучення та позашлюбні народження давно вже стали поширеною практикою).

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 7

1. Розкрийте зміст понять: *шлюб, консенсуальний шлюб, цивільний шлюб, шлюбність, розлучення, розлучуваність, шлюбне коло, шлюбний ринок, полігінія, полігамія, поліандрія.*
2. Які зміни відбулися в шлюбній поведінці населення в процесі переходу від традиційного до сучасного типу відтворення?
3. Які фактори визначають той чи інший рівень шлюбності в різних країнах і регіонах світу?

4. Поміркуйте, якими чинниками може бути зумовлене несприятливе становище на шлюбному ринку?
5. Як обчислити загальний коефіцієнт шлюбності? Які ще показники використовують для характеристики шлюбності (у широкому розумінні цього слова)?
6. Що розуміють під терміном *сім'я* в Україні?
7. Які виділяють типи сімей? Який тип сім'ї в Україні є найбільш поширеним?
8. Поясніть значення терміну „нуклеаризація” сімей.
9. Що, на вашу думку, спонукає багатьох учених заявляти про кризу шлюбу та сім'ї в Україні?

Варіанти тестових завдань до теми 7

Виберіть лише одну правильну відповідь.

- 7.1. Яким терміном у демографії позначають незареєстрований шлюб?
 - а) цивільний;
 - б) консенсуальний;
 - в) фактичний;
 - г) церковний.
- 7.2. Систему співвідношень чисельності різних груп шлюбоздатного населення позначають у демографії терміном:
 - а) шлюбне коло;
 - б) шлюбний ринок;
 - в) шлюбний вибір.
- 7.3. Шлюбний вік в Україні складає:
 - а) 16 років;
 - б) 17 років;
 - в) 18 років;
 - г) 15 років.
- 7.4. Сім'ю, що складається з однієї подружньої пари (із дітьми або без дітей), називають:
 - а) нуклеарна;
 - б) неповна;
 - в) складна;
 - г) традиційна.

- 7.5. „Шлюбна структура” та „сімейна структура” – це подібні поняття?
 а) так;
 б) ні.
- 7.6. Шлюбність впливає на народжуваність:
 а) позитивно;
 б) негативно;
 в) ніяк не впливає;
 г) впливає неоднозначно.
- 7.7. Шлюбний союз чоловіка з відразу кількома жінками позначається терміном:
 а) полігамія;
 б) полігінія;
 в) поліандрія.
- 7.8. Яке із тверджень є помилковим? Шлюбність сучасного типу характеризується:
 а) пізнім віком вступу до шлюбу;
 б) стійкістю шлюбних стосунків;
 в) поширенням консенсуальних шлюбів;
 г) неповним охопленням населення шлюбними стосунками.
- 7.9. Яке з тверджень є вірним? Для шлюбності традиційного типу були характерні:
 а) свобода вибору шлюбного партнера;
 б) висока частота розлучень;
 в) ранній вік вступу до шлюбу;
 г) висока частота повторних шлюбів.
- 7.10. Приведіть у відповідність запропоновані різновиди сім’ї та їх типи:
1) Сім’я з кількох поколінь	а) нуклеарна
2) Подружня пара з дітьми	б) розширена
3) Один з батьків із дітьми	в) повна
4) Голова сім’ї – батько	г) неповна
5) Голова сім’ї – мати	д) матриархальна
	г) патріархальна

Тема 8

МІГРАЦІЯ І ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Характерною рисою та способом існування населення є механічний рух. Серед нескінченних форм територіальних переміщень, до яких вдається населення, виділяють окремо ті з них, що пов'язані з перетином адміністративних кордонів (держави, області, району, поселення) та переміною місця проживання (назавжди або на більш-менш тривалий час). Такі переміщення визначають терміном „міграція” або „міграційний рух”. Отже, *міграція населення* – це переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди, або на більш чи менш тривалий період. Міграція населення є однією з найбільш характерних ознак сучасного способу його життя.

Відомо, що міграція й відтворення – це два види руху населення – механічний та природний. Проте між ними існують принципові відмінності. Відтворювальні процеси відбуваються в одній і тій же сукупності населення й слугують для неї внутрішнім рухом. Для міграційних процесів потрібні щонайменше дві сукупності населення, для кожної з яких міграція – це зовнішнє явище. Міграція є більш чутливим, ніж природний рух, „індикатором” змін, що відбуваються в різних територіальних утвореннях. Так в Україні, починаючи з 1994 р. й по 2004 рр., кількість вибулих перевищувала кількість прибулих до країни. Ці негативні тенденції в міграції населення стали наслідком зміни геополітичного положення країни та погіршення умов життя людей в умовах реформування економіки. Багато хто з громадян України скористався правом на вільне пересування, покинувши країну.

Міграційні потоки різняться поміж собою за багатьма характеристиками (тривалістю, метою, напрямом, складом мігрантів і т. ін.), що потребує систематизації міграції.

У залежності від того, які границі перетинають мігранти (внутрішні чи зовнішні), розрізняють *внутрішню* міграцію та *зовнішню* (*міжнародну*). Зовнішня міграція (пов'язана з перетином державного кордону) поділяється на *міжконтинентальну* та *внутрішньоконтинентальну*. Внутрішня міграція поділяється на *міжрегіональну* (наприклад, між адміністративними областями) та *внутрішньорегіональну* (у межах адміністративної області). Потоки мігрантів, спрямовані за межі країни, позначають терміном *еміграція*, а потоки, спрямовані до країни – терміном *імміграція*. Якщо йдеться про повернення колишніх емігрантів до країни вибуття, то використовують термін *рееміграція*.

У залежності від того, переселяється людина назавжди, чи на певний термін, виділяють міграцію *незворотну* (*постійну*) та *зворотну*. Різновидом зворотної (тимчасової) міграції є *сезонна*. Вона пов'язана з нетривалими (в межах 1 року) поїздками для роботи в тих галузях господарства, які мають сезонний характер (сільське господарство, рибальство, сфера послуг).

У залежності від законності перетину кордонів держави, виділяють *легальну* й *нелегальну* міграцію. Легальні мігранти перетинають кордон та знаходяться на території країни прибуття на законних підставах (мають візу, вид на проживання). Нелегальні мігранти – це особи, які без офіційного дозволу в'їжджають із певною метою в інші країни, а також особи, які перетинають кордон на законних підставах (за приватними запрошеннями, у якості туристів тощо) з подальшим нелегальним працевлаштуванням. Останнім часом у світі зростає чисельність нелегальних мігрантів.

У залежності від ситуації та свободи прийняття рішення виділяють *добровільну*, *вимушену* та *примусову* міграцію. У *добровільній міграції* мігранти самі оцінюють інформацію про умови в місцях свого перебування та альтернативних пунктах призначення. Іноді особисті причини змушують людину переселитися незалежно від ситуації в інших місцях. У такому випадку йдеться про дію „ефектів виштовхування”. Такими

причинами, що змушують людей переселятися, можуть бути переслідування, нетерпимість, соціальні проблеми, стихійні явища, військові дії. Проте в сучасному світі найбільше значення мають „ефекти тяжіння”, привабливість деяких міст і країн. *Примусова* міграція є наслідком або примусових дій, або прямої небезпеки для життя людини (коли немає іншої альтернативи поведінки як утеча). Для *вимушеної* міграції характерна певна свобода в прийнятті рішення про від’їзд і вибір пункту призначення. Такі переміщення є результатом економічного, соціального або політичного натиску, але не прямої небезпеки для життя.

За способом реалізації міграція поділяється на *організовану* та *неорганізовану* (індивідуальну). Перша здійснюється за допомогою й за участі державних та громадських органів, друга ж – силами й коштом самих мігрантів.

За регулярністю міграція може бути *регулярною*, *періодичною* та *епізодичною*. Регулярний характер має *маятникову міграцію*, під якою розуміють щоденні, або щотижневі поїздки на роботу, чи навчання з одного населеного пункту в інший та назад. Такий характер переміщень характерний для приміських зон крупних міст. Періодичний характер має сезонна міграція. *Епізодична міграція* представлена нерегулярними в часі переміщеннями та не обов’язково за одним і тим же напрямком (наприклад, бізнес-поїздки, рекреаційні).

Залежно від мети виділяють міграцію *трудова*, *навчальну*, *рекреаційну*, *воєнну*, *політичну*, *етнічну*. Найбільш поширеними в Україні є саме трудові міграції (із метою працевлаштування та отримання за це відповідної винагороди), що переслідують економічні цілі. До трудових міграцій вдається населення в працездатному віці. Існують й інші підходи до класифікації міграції.

Серед науковців не існує одностайності щодо того, яке місце належить міграційній складовій у вивченні процесу відтворення населення. Більшість демографів уважають міграцію одним із демографічних процесів, нарівні з народжуваністю, смертністю та шлюбністю, інші – розглядають

міграцію лише як важливий фактор відтворення населення. Втім усі вчені визнають існування тісних причинно-наслідкових зв'язків між міграцією й відтворенням населення. Так, більшість подій життєвого циклу людини (отримання вищої освіти, укладання шлюбу, народження дітей, возз'єднання із сім'єю) супроводжується географічною мобільністю. Інтенсивність (частота) міграції є похідною від багатьох демографічних характеристик населення: його віку та здоров'я, шлюбного стану, кількості дітей та їхнього віку. Малодітність підвищує міграційну активність осіб, тоді як наявність двох і більше дітей, або інших утриманців суттєво зменшують її, або взагалі роблять неможливою.

З іншого боку, міграція впливає на відтворення населення (саме цей аспект цікавить демографів). Розрізняють прямий вплив міграції на демографічні процеси та опосередкований (здійснюється через структуру населення). Наслідки міграційних переміщень розглядають окремо – для країн і регіонів виходу мігрантів, і для країн і регіонів входу мігрантів.

Серед мігрантів завжди збільшеною є частка осіб репродуктивного (працездатного) віку й одиноких у порівнянні з населенням країни в цілому. Зазвичай до міграції вдаються особи з гарним здоров'ям. Якщо регіон віддає мігрантів, це позначається негативно на статевій та віковій структурі, а також – на здоров'ї населення (частка осіб старших вікових груп, з поганим здоров'ям зростає, а молоді – зменшується, відбувається деформація статевої структури). У „старому” населенні інтенсивність шлюбності та народжуваності зменшується, а смертності – зростає. Як наслідок, чисельність населення зменшується не лише з-за міграційних втрат, а й за рахунок скорочення природного приросту населення. У країні або регіоні значного припливу мігрантів чисельність населення, навпаки, зростає, а вікова структура населення поліпшується. Проте, це не веде відразу до зростання народжуваності, адже мігранти потребують певного часу на фізіологічну та соціально-економічну адаптацію та розв'язання проблем, пов'язаних із переїздом. Самі переселенці часто переносять певні норми демографічної поведінки щодо шлюбності та народжуваності, це відображається на демографічній ситуації в регіонах

прибуття. У свою чергу, самі мігранти в нових умовах здатні переймати місцеві демографічні традиції. Так, вплив міста (образу життя, установок, життєвих цінностей) змінює репродуктивні установки мігрантів із сільської місцевості. У результаті колишні селяни демонструють у місті меншу народжуваність, ніж у селі, але більшу, ніж ту, що мають городяни. Часто з міграцією пов'язані проблеми стійкості шлюбу та сім'ї.

У результаті переїзду можуть суттєво змінюватись природні (природна зона) та соціальні (середовищні) умови існування мігрантів, наслідком чого може стати погіршення або, навпаки, поліпшення їхнього здоров'я. Певна небезпека для життя пов'язана з переселенням мігрантів старших вікових груп, якщо воно здійснюється між місцевостями з контрастним кліматом. Так, переселенці з південних районів в умовах півночі хворіють частіше, ніж ті переселенці, які кліматичну зону не змінюють. За деякими даними, організм людини реагує на зміну кліматичних факторів уже за умов переміщення на 2-3° широти, тобто на 200-300 км. До нової місцевості (середовища) мігрант має пристосуватись не лише фізіологічно, а й психологічно. Поки не мине період адаптації до нових умов, людина, що мігрувала, вразлива до хвороб. Міграція людей призводить до розповсюдження інфекцій, серед яких особливу небезпеку становлять ВІЛ та СНІД.

Самі мігранти через етнокультурні особливості поведінки можуть створювати небезпеку для здоров'я місцевого населення. Разом із тим, міграція може сприяти покращенню здоров'я, якщо переселення відбувається за медичними показаннями або з метою отримати висококваліфіковану медичну допомогу, яку в країні вибуття отримати неможливо. Виходячи з того, що міграція та територіальний перерозподіл є умовою соціально-економічних перетворень, то загальний позитивний вплив міграції на середню тривалість життя, зменшення смертності, як вважають деякі вчені, є очевидним.

Для того щоб не помилитись з оцінкою ролі та впливу міграції на відтворення населення певної території необхідно ретельно дослідити масштаби, інтенсивність, напрями міграційних потоків. Важливим також є склад мігрантів

(етнічний, конфесійний, соціальний тощо), адже від нього залежать шлюбні, репродуктивні та інші демографічні установки.

Для аналізу міграції використовують систему абсолютних та відносних показників. До *абсолютних* належать: кількість прибулих, кількість вибулих, сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих та вибулих), валова міграція (сума прибулих та вибулих). Серед *відносних* показників (коефіцієнтів) особливого поширення набули: загальні та часткові коефіцієнти інтенсивності прибуттів, вибуттів, коефіцієнт інтенсивності чистої міграції, коефіцієнт результативності міграції.

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 8

1. Що розуміють під міграцією населення?
2. Визначте, на які з нижченазваних переміщень поширюється термін „міграція”: переїзд з села до міста; щоденні поїздки на роботу та з роботи в межах міста; концертний тур відомого співака по містах України; переліт із Луганська до Києва з бізнес-метою та обов'язковим поверненням того ж дня; дводенна туристична подорож.
3. Яку роль відіграють міграції в житті суспільства?
4. Як класифікують міграції?
5. В яких міграціях (за метою, періодичністю та ін. ознаками) ви коли-небудь брали участь?
6. У чому проявляється прямий та опосередкований вплив міграцій на процес відтворення населення?
7. Наведіть приклади: а) позитивного впливу; б) негативного впливу міграції на народжуваність у країнах (регіонах) прибуття.
8. Яким чином впливає міграція на смертність населення? Доведіть свою думку на конкретних прикладах.
9. Які кількісні показники використовують для характеристики міграційного руху населення?
10. Як і в які роки змінювалось за знаком (+ або -) сальдо міграції населення в пострадянській Україні?

Варіанти тестових завдань до теми 8

Виберіть одну правильну відповідь.

- 8.1. Чому дорівнює показник сальдо міграції, якщо з країни вибуло 5000 осіб, а прибуло до неї 4000 осіб?
- а) 1000;
 - б) – 1000;
 - в) 9000.
- 8.2. Імміграція – це: ...
- а) примусове виселення людей з однієї країни до іншої;
 - б) в'їзд людей до країни на постійне проживання;
 - в) переміщення людей з однієї країни до іншої в пошуках роботи;
 - г) виїзд людей з країни назавжди.
- 8.3. Який з показників, що характеризують міграцію, належить до відносних величин?
- а) сальдо міграції;
 - б) валова міграція;
 - в) кількість прибулих;
 - г) кількість прибулих на 1000 осіб.
- 8.4. Які з видів міграції позначаються на чисельності постійного населення?
- а) сезонні;
 - б) маятникові;
 - в) незворотні;
 - г) епізодичні.
- 8.5. Які категорії населення найчастіше вдаються до міграції?
- а) одинокі пенсіонери;
 - б) молоді та бездітні;
 - в) незаміжні та неодружені;
 - г) чоловіки.
- 8.6. Міграційний потік за межі країни з метою переселення позначають терміном:
- а) міграція;
 - б) рееміграція;
 - в) імміграція;

- г) еміграція.
- 8.7. Імміграція впливає на віковий склад населення країни прибуття:
- а) позитивно;
 - б) негативно;
 - в) неоднозначно;
 - г) не впливає взагалі.
- 8.8. Який з процесів не супроводжується міграцією?
- а) урбанізація;
 - б) депортація;
 - в) фемінізація;
 - г) розселення.
- 8.9. Чорнобильська катастрофа спричинила міграцію:
- а) примусову;
 - б) вимушену;
 - в) вимушену та примусову одночасно;
 - г) легальну.
- 8.10. Приведіть у відповідність класифікаційні підходи до міграції та критерії, за якими здійснено ці класифікації:
1) регулярна, періодична,
епізодична	а) за способом реалізації
2) добровільна, вимушена,
примусова	б) за регулярністю
3) трудова, навчальна,
політична	в) залежно від свободи
прийняття рішення щодо
переселення
4) організована, неорганізована	г) за метою поїздки

Тема 9

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В КРАЇНАХ СНД

Демографічна ситуація – це стан демографічних процесів, складу й розміщення населення в якийсь певний час, найчастіше того чи того року. Будь-яка демографічна ситуація являє собою конкретний прояв (часовий зріз) загальних тенденцій розвитку населення.

Описати демографічну ситуацію в країні (регіоні) можна за допомогою системи різноманітних показників – індикаторів, що характеризують чисельність та структуру населення, народжуваність, захворюваність, смертність та тривалість життя, міграцію, приріст (загальний, природний та міграційний). Оцінка демографічної ситуації робиться на основі порівняння існуючого стану демографічних процесів із попереднім і з тим, який вважається найбільш бажаним для досягнення цілей демографічного розвитку. Наприклад, якщо йдеться про оцінку рівня народжуваності, то прийнято порівнювати сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість народжених дітей з розрахунку на 1 жінку репродуктивного віку) у країні з таким його значенням, за умов якого стає можливим повне заміщення поколінь. Аналізуючи стан демографічних процесів, слід урахувувати вплив тенденцій, що були в минулому. Особливо це стосується впливу вікової структури населення, яка формується протягом життя цілого покоління, та демографічної поведінки, яка також є залежною від особливостей історичного розвитку.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) створено в грудні 1991 р. колишніми республіками СРСР (не ввійшли до Співдружності три країни Балтії). Грузія була в складі СНД із 1993 по 2009 рр. Туркменістан з 2005 р. є асоційованим членом-

наглядачем. Незважаючи на вихід Грузії та Туркменістану зі складу Співдружності, вважаємо доцільним із демографічних міркувань дослідити демографічну ситуацію в складі всіх 12 країн – колишніх і сучасних членів СНД.

Загальна чисельність населення держав Співдружності (у старому складі) станом на 2010 р. оцінюється в 283,0 млн. осіб (порівняно з 1990 р. у 7 з 12 країн чисельність населення скоротилась). Кількісний і якісний склад населення країн, що входять до СНД, є вкрай неоднорідним. Різними є чисельність та демографічна структура населення, різноспрямованими є процеси природного та міграційного руху.

На першому місці за чисельністю населення Росія (у 2010 р. – 142,9 млн. осіб), на другому – Україна (45,6 млн.), на третьому – Узбекистан (28,5 млн.), далі – Казахстан (16,4 млн.), Білорусь (9,5 млн.), Азербайджан (9,1 млн.), Таджикистан (7,6 млн.), Туркменістан (близько 6,7 млн.), Киргизстан (5,5 млн.), Грузія (без Абхазії та Південної Осетії – 4,4 млн.), Молдова (3,6 млн.), Вірменія (3,3 млн.).

Загальними тенденціями демографічного розвитку країн СНД за період 1990 – 2010 рр. стали: зниження (навіть у мусульманських країнах) народжуваності, зростання смертності, старіння населення, посилення розриву між тривалістю життя чоловіків та жінок та збільшення статевої асиметрії на користь жінок. Оскільки ці процеси відбуваються з різною інтенсивністю, то й демографічна картина в країнах суттєво диференціюється.

За особливостями демографічної ситуації країни СНД можна поділити на 3 групи.

Першу групу країн утворюють Україна, Росія, Білорусь, Молдова та Грузія. Ці країни завершили демографічний перехід до сучасного типу відтворення населення. В усіх країнах, за винятком Грузії, відбувається депопуляція з тенденцією до вповільнення. Народжуваність є низькою, хоча після 2005 рр. вона суттєво збільшилась (особливо в Російській Федерації, Білорусі та Україні). Загальний коефіцієнт народжуваності станом на 2010 р. коливається в межах 11 – 13 на 1000 населення. Коефіцієнт смертності з огляду на стару вікову структуру населення є значно більшим, ніж у країнах

Центральної Азії, і коливається в межах 12 – 15 на 1000 населення. Середня очікувана тривалість життя при народженні складає 68 – 71 роки, причому розрив у тривалості життя жінок і чоловіків є одним з найбільших у світі – 10 – 12 років. Для країн цієї групи характерна висока частка літнього населення у загальній його чисельності (особи у віці 60+ складають 17 – 21%). Частка дітей є меншою (усього 14 – 17%), ніж старих людей, що формує регресивну вікову структуру населення. Демографічне старіння населення веде до збільшення статеві диспропорції на користь жінок.

Другу групу утворюють країни Центральної Азії (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан і Киргизстан) та Азербайджан. Усі вони не завершили перехід до сучасного типу відтворення населення та перебувають на III фазі цього переходу (народжуваність ще висока, а смертність населення вже відносно низька). За період 1990 – 2010 рр. на пострадянському просторі лише в цих країнах чисельність населення зростала, причому за рахунок природного приросту. Найбільші темпи приросту населення були в Таджикистані (41%), в абсолютних цифрах – Узбекистан (зростання майже на 8 млн. осіб). Загальний коефіцієнт народжуваності в країнах цієї групи високий (від 18 в Азербайджані до 29 на 1000 осіб у Туркменістані), смертності – низький (коливається в межах від 4 до 6%), тривалість життя – відносно висока (70 – 76 років). Зазначимо, що на інтенсивність демографічних процесів суттєво впливає молода та прогресивна вікова структура населення. Частка дітей складає від 37% (Туркменістан) до 22% (Азербайджан), частка літніх людей (60 років і старше) значно нижча й коливається в межах 5 – 8%. Отже, у цих країнах діти створюють високе демографічне навантаження на населення в працездатному віці. Характерно, що сальдо міграції в країнах Центральної Азії негативне, у т. ч. за рахунок поширення трудової міграції. Серед факторів, що вплинули на демографічну ситуацію в країнах другої групи, відзначимо традиції та релігію (впливають на положення жінки в родині та суспільстві), поширення сільського образу життя та переважно аграрно-промисловий характер економіки.

Третю групу утворюють Вірменія та Казахстан, які за демографічними показниками (2010 р.) посідають проміжне між першою та другою групами положення. Разом з тим, за віковою структурою населення та темпами природного приросту Вірменія стоїть ближче до країн першої групи, а Казахстан – до другої.

Вплив міграційної складової на динаміку чисельності населення країн СНД у 1990 – 2010 рр. є неоднаковим. У Росії та Білорусі від’ємний природний приріст частково компенсував негативний природний приріст. В Україні та Молдові, навпаки, від’ємний природний приріст поєднався зі значним міграційним впливом, що підсилило інтенсивність загального скорочення чисельності населення. У Вірменії та Грузії, де природний приріст невеликий, або близький до нульового, головною причиною скорочення населення став міграційний вплив. У Казахстані чисельність населення скорочувалось за умов позитивного природного приросту, але інтенсивної еміграції. Проте головним вектором міграцій на пострадянському просторі став рух до Росії. У цій країні міграційний приплив населення є ваговою складовою приросту населення, тоді як для більшості інших країн міграція працює на зменшення чисельності населення. Останнім часом вплив міграції на населення Російської Федерації зменшився.

Максимальні та мінімальні рейтинги країн СНД за основними демографічними показниками в 2010 р.

Показник	Рейтинг серед країн СНД	
	максимум	мінімум
Народжуваність, на 1000 осіб	29,4 (Таджикистан)	10,8 (Україна)
Смертність, на 1000 осіб	15,2 (Україна)	4,4(Таджикистан)
Очікувана тривалість життя при народженні, років	74 (Вірменія)	68 (Казахстан)
Розрив між тривалістю життя чоловіків та жінок, років	12 (Росія, Білорусь)	5 (Азербайджан)
Природний приріст (скорочення), на 1000 осіб	+25,0 (Таджикистан)	-4,4 (Україна)
Частка дітей (0-14), %	36,8 (Туркменістан)	14,4 (Україна)
Частка літніх та старих (60+), %	21,2 (Україна)	5,1(Таджикистан)

Рейтинг України за головними показниками – народжуваністю, смертністю та природним приростом, часткою старого населення є, як видно з таблиці, є найгіршим. За такою демографічною ситуацією стоять не лише еволюційні зрушення, зумовлені переходом до сучасного типу відтворення, а й застійні, несприятливі демографічні тенденції минулих років, ускладнені болючими політичними, економічними та соціальними реформами пострадянського періоду. Той факт, що в останні роки в Україні темпи депопуляції вповільнились, а сальдо міграції стало позитивним, не дає приводу для оптимізму. Країна потребує підвищення ефективності демографічної політики, що можливо лише за умов консолідації зусиль держави й суспільства та стабільного розвитку.

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 9

1. Дайте визначення терміну „демографічна ситуація”.
2. За допомогою яких демографічних показників можна охарактеризувати демографічну ситуацію та її складові?
3. Чим відрізняється демографічна ситуація в країнах СНД першої та другої групи?
4. Поясніть високі темпи росту населення в країнах Центральної Азії.
5. Опишіть демографічну ситуацію в Україні, використовуючи сучасну статистику. Для цього скористайтесь сайтом Державної служби статистики України (режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>). На сайті див. розділ „Публікації” – „Статистика населення” – Демографічний щорічник: „Населення України” (візьміть останній випуск).
6. Поцікавтеся, якою є демографічна ситуація у вашому місті (адміністративному районі). Для цього скористайтесь сайтом Головного управління статистики у вашій області (на сайті див. розділ „Статистична інформація” – „Демографічна ситуація” – „Населення”).

Варіанти тестових завдань до теми 9

Виберіть лише одну правильну відповідь.

- 9.1. Демографічна ситуація – це:
- а) стан демографічних процесів у певній країні (регіоні);
 - б) стан демографічних процесів, складу й розміщення населення по території станом на певний момент часу (рік);
 - в) стан демографічних процесів, складу та розміщення населення на території за кількарічний період.
- 9.2. У якій з країн відбувається депопуляція?
- а) Білорусь;
 - б) Азербайджан;
 - в) Казахстан;
 - г) Вірменія.
- 9.3. У якій з країн позитивний природний приріст поєднується з негативним сальдо міграції?
- а) Україна;
 - б) Молдова;
 - в) Таджикистан;
 - г) Білорусь.
- 9.4. У якій з країн розрив у тривалості життя між чоловіками та жінками буде найбільшим?
- а) Росія;
 - б) Азербайджан;
 - в) Туркменістан;
 - г) Узбекистан.
- 9.5. Якщо в країні відбуватиметься демографічне старіння, то частка жінок буде:...
- а) зростати;
 - б) зменшуватись;
 - в) це ніяк не вплине на співвідношення чоловіків та жінок.
- 9.6. Яке з тверджень щодо демографічної ситуації в Україні є помилковим?
- а) режим відтворення населення є розширеним;
 - б) відбувається депопуляція;
 - в) у західних регіонах країни на відміну від східних демографічна ситуація є кращою;
 - г) сумарний коефіцієнт народжуваності є меншим ніж 2,0.

- 9.7. Яке з тверджень щодо демографічних процесів в Україні є вірним?
- а) тривалість життя жінок на 5 років більша, ніж чоловіків;
 - б) частка позашлюбних народжень зменшується;
 - в) основною причиною смертності населення є захворювання на хвороби системи кровообігу;
 - г) середній вік народження жінкою дитини зменшується.
- 9.8. Яке з тверджень щодо структури населення України є вірним?
- а) частка дітей перевищує частку старих (60+);
 - б) частка старих (60+) є більшою за частку дітей;
 - в) частка чоловіків більша за жінок
 - г) частка неповних сімей зменшується.
- 9.9. Яке з тверджень щодо шлюбно-сімейної ситуації в Україні є помилковим?
- а) основним типом сім'ї в Україні є нуклеарна сім'я;
 - б) щороку частка позашлюбних дітей зростає;
 - в) кількість шлюбів перевищує кількість розлучень;
 - г) основною причиною розірвання шлюбних стосунків є смерть одного зі членів подружжя.
- 9.10. Планування сім'ї – це:...
- а) державне регулювання дітонародження;
 - б) соціальне регулювання дітонародження;
 - в) внутрішньо сімейне регулювання дітонародження;
 - г) охорона материнства й дитинства.

Тема 10

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА

Під *демографічною політикою* розуміють діяльність держави, спрямовану на досягнення в довгостроковій перспективі бажаного типу відтворення населення, або збереження існуючого типу відтворення, якщо він є оптимальним. Демографічна політика тісно пов'язана із соціальною та економічною політикою, але не може бути замінена ними.

Структура демографічної політики поєднує дві основні взаємопов'язані компоненти: визначення системи цілей та розробку й реалізацію заходів для їх досягнення. Цілі та завдання демографічної політики формулюються в політичних деклараціях, у директивних планах, у стратегічних цільових програмах, законодавчо-правових актах, що визначають введення нових або розвиток діючих заходів демографічної політики. Цілі можуть бути сформульовані в словесній формі, або представлені у вигляді системи показників, досягнення яких вважається необхідною умовою. Такими показниками можуть бути: чисельність населення, темпи його зниження (росту), тривалість життя (у країнах із високою смертністю), імміграційні квоти тощо.

Об'єктами демографічної політики можуть бути: населення країни в цілому або окремих регіонів; соціально-демографічні групи; сім'ї певних типів (наприклад, багатодітні, або неповні).

Особливістю демографічної політики є те, що вона впливає на динаміку демографічних процесів і прямо, і опосередковано, через свідомість людей. Заходи політики не лише регулюють демографічну поведінку через певні заборони чи обмеження, а й спрямовані на формування демографічних

потреб бажаного зразку та на створення умов для реалізації цих потреб.

Цілі та завдання регулювання відтворення населення визначаються пануючими в країні ідеологічними концепціями, типом державного управління, рівнем економічного розвитку й ресурсними можливостями, культурними та релігійними нормами та традиціями.

Основними *методами* демографічної політики є: *адміністративно-правові, соціально-економічні, виховально-психологічні*. Прикладами *адміністративно-правових заходів* є законодавчі акти, що регулюють шлюби, розлучення, положення дітей у сім'ях, аліментні обов'язки, охорону материнства й дитинства, аборти й використання засобів контрацепції, умови зайнятості та режим роботи жінок-матерів. До групи *соціально-економічних заходів* демографічної політики належать: оплачувані відпустки й різні виплати з приводу народження дитини; кредити, податкові та житлові пільги; інші заходи, спрямовані на підвищення рівня життя сімей із дітьми. *Виховально-психологічні заходи* – це система дій, що формує у свідомості людей уявлення про бажані для суспільства стандарти демографічної поведінки. Ідеться про вплив „у належному напрямку” на репродуктивні установки населення через засоби масової інформації, рекламу, освіту та виховання (додаток Е).

Для отримання бажаних результатів демографічна політика потребує: 1) наукового обґрунтування (визначення цілей, завдань з урахуванням наявних проблем); 2) фінансових ресурсів; 3) підтримки з боку населення. Важливою умовою ефективності демографічної політики є комплексність, системність та орієнтованість на довгострокову перспективу.

Демографічна політика здійснюється в більшості країн світу. Залежно від напрямку демографічної політики виділяють три групи країн: 1) країни, що реалізують політику стримування росту населення; 2) країни, демографічна політика яких спрямована на підтримання існуючих темпів росту населення; 3) країни, що здійснюють політику стимулювання росту населення через збільшення народжуваності. Останнім часом зростає кількість прихильників політики невтручання в процеси відтворення.

Більшість країн входять до першої групи. Це переважно країни, що розвиваються, у яких темпи демографічного розвитку випереджають темпи соціально-економічного розвитку. Найбільш масштабна демографічна політика, спрямована на зниження народжуваності, реалізується в Китаї та Індії. Прийняті тут програми передбачають санітарну освіту й консультивання в питаннях планування сім'ї, пропаганду переваг малодітної сім'ї, забезпечення контрацепцією, стимулювання малодітності економічними та адміністративними заходами, що часто мають примусовий характер (наприклад, стерилізація чоловіків та жінок).

Демографічна політика КНР (найбільшої за чисельністю населення країни світу) тривалий час здійснювалась під девізом: „Одна сім'я – одна дитина!”, лише з 2004 р. уряд змінив його на такий: „Менше дітей – скоріше збагатієш!”. Для народження дитини в Китаї треба отримати дозвіл у місцевої влади, мінімальний шлюбний вік встановлено для жінок – 20 років, для чоловіків – 22 роки. Студентам під час навчання брати шлюб забороняється. Існує багато санкцій, які застосовують до порушників встановленого порядку. Завдяки цим заходам Китаю вдалося суттєво зменшити природний приріст у країні.

В Індії, на відміну від Китаю, демографічна політика зменшення народжуваності є менш успішною. Вона здійснюється під девізом: „Нас двоє – нам двох!”. Для скорочення народжуваності тут діє урядова програма добровільної стерилізації чоловіків та жінок, у результаті якої, починаючи з 60-х рр. XX ст., стерилізовано близько 10% чоловіків. Крім традиційних призивів планувати народження дітей, в Індії запущено багато проєктів, спрямованих на розвиток прав жінок, підвищення рівня їхньої освіти й активне залучення у виробничу діяльність. Зниженню народжуваності в країні заважають деякі догмати індуїзму, неграмотність значної кількості сільського населення, тисячолітні традиції ранніх шлюбів та ін. За оцінками фахівців, приблизно в 2025 р. Індія випередить Китай за чисельністю населення й стане за цим показником світовим лідером.

Щодо європейських країн, які стурбовані уповільненням темпів росту населення та депопуляцією, то вони належать до третьої групи (що проводять так звану пронаталістську

політику). Більшість заходів, що реалізуються в цих країнах, спрямована на створення для жінок можливостей оптимального поєднання репродуктивної активності із професійною кар'єрою. Такими заходами є: відпустки не лише матерям, а й батькам у зв'язку з народженням дитини; спеціальні пільги жінкам, що працюють (робота на дому, гнучкі графіки, неповний робочий час); розвиток системи дошкільної освіти. Практикуються різні соціальні програми підтримки сімей із дітьми. Під час реалізації демографічної політики беруться до уваги необхідність дотримання принципів демократії, соціальної справедливості та прав людини. Неприпустимими вважаються репресивні заходи.

Незважаючи на традиційно високу репродуктивність, стратегія збільшення чисельності населення реалізується низкою мусульманських держав – Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами, Лівією, а серед країн Екваторіальної Африки – Габонем.

Досвід деяких країн свідчить, що наслідки політики зниження народжуваності можуть бути непередбачуваними. Так, у Китаї жорстка політика, спрямована на перехід до моделі одностаттєвої сім'ї, спровокувала застосування „подвійних стандартів” у відношенні здоров'я хлопчиків і дівчаток та поширення секс-селективних абортів, внаслідок чого відбулася деформація статевої структури населення на користь чоловіків. У найближчі десятиріччя країна відчуватиме й наслідки старіння населення. У зв'язку з цим уряд Китаю зняв заборону на народження другої дитини для представників малочисельних етнічних меншин та населення деяких сільських районів.

В Україні демографічна політика здійснюється в рамках цілей і задач, сформульованих у Концепції демографічного розвитку України на 2005 – 2015 рр. Виходячи з того, що населення країни скорочується швидкими темпами (додаток Д, рис. Д.3), головною метою проголошено поступову стабілізацію чисельності населення й формування передумов наступного демографічного зростання. Конкретні цілі в Концепції задано системою показників, досягнення яких розглядається як умова виконання завдань демографічної політики.

Останнім часом усе частіше використовується термін „сімейна політика”, який відноситься до області демографічної

й соціальної політики одночасно. Під сімейною політикою розуміють цілеспрямовану діяльність державних та інших соціальних інститутів, спрямовану на створення оптимальних умов для реалізації сім'єю її функцій.

Запитання та завдання для самоконтролю до теми 10

1. Наведіть приклади: а) соціально-економічних; б) правових; в) виховально-психологічних методів демографічної політики щодо регулювання народжуваності.
2. Наведіть приклади країн, що проводять політику в області народонаселення: а) патерналістську; б) стимулювання народжуваності; в) збереження існуючих темпів відтворення населення.
3. З 220 країн світу в 110 більше жінок, у 85 – чоловіків, у 25 – приблизно збалансована статеву структура. Чому ж тоді чоловіків у світі на 38 млн. більше? За рахунок яких країн забезпечується така ситуація?
4. Аналіз вікової структури населення дає змогу виділити три періоди в житті людини: 1 – допрацездатний, коли вона тільки споживає матеріальні та інші цінності і практично нічого не створює; 2 – працездатний (робочий), коли людина виробляє матеріальних благ більше, ніж споживає; 3 – післяпрацездатний (пенсійний), коли вона споживає більше, ніж створює. Велике значення має гармонійність вікової структури, адже від цього залежить кількість утриманців, яка припадає на одного працюючого. Проблемою є, з одного боку, багатодітність у країнах з другим типом відтворення, а з іншого – старіння націй в країнах із першим типом відтворення. У якій з країн вікова структура населення найкраща? Чому? Які шляхи її поліпшення можна запропонувати країнам з „старими націями”?
5. Поясніть, чи виправданим є з демографічних міркувань збільшення з 55 до 60 років віку виходу на пенсію для жінок в Україні?
6. У деяких державах аборти є забороненими. Чи праві уряди цих країн? Визначте „плюси” та „мінуси” існування такої заборони.

7. В Україні аборти є легальними, разом із тим рівень народжуваності є низьким, що загрожує існуванню нації. Які б заходи ви запропонували для того, щоб якомога менше жінок користувалися таким засобом запобігання народження дитини як аборт?

Варіанти тестових завдань до теми 10

Виберіть лише одну правильну відповідь:

- 10.1. Демографічна політика – це ...:
- а) діяльність держави, спрямована на досягнення в довгостроковій перспективі бажаного типу відтворення населення;
 - б) діяльність держави, спрямована на досягнення в довгостроковій перспективі бажаного типу відтворення або збереження існуючого типу, якщо він оптимальний (раціональний).
- 10.2. Чим визначається ефективність демографічної політики?
- а) фінансовими витратами держави на регулювання демографічних процесів;
 - б) швидкістю досягнення бажаного демографічного ефекту за умов мінімальних витрат суспільства;
 - в) швидкістю досягнення бажаного економічного ефекту з мінімальними витратами й обов'язковому гарантуванні прав людини.
- 10.3. Головною метою демографічної політики в державах звуженого режиму відтворення є:
- а) підвищення народжуваності;
 - б) зниження народжуваності;
 - в) зниження природного приросту.
- 10.4. До яких заходів демографічної політики можна віднести оплачувані відпустки та різні соціальні виплати при народженні дітей, позики, житлові та податкові пільги?
- а) економічних;
 - б) адміністративно-правових;
 - в) фінансових;
 - г) соціальних.

10.5. Яку групу заходів демографічної політики представлено на рисунку?

- а) економічні;
- б) виховально-психологічні;
- в) адміністративно-правові;
- г) соціальні.

10.6. Які заходи демографічної політики належать до групи соціально-економічних?

- а) підвищення віку вступу до шлюбу;
- б) проведення роз'яснювальної роботи серед молоді щодо небезпеки вживання наркотичних речовин;
- в) заборона абортів;
- г) введення податку на бездітність.

10.7. Створення умов для виконання сім'єю своїх обов'язків є інструментом:

- а) демографічної політики;
- б) національної політики;
- в) державної політики;
- г) сімейної політики.

10.8. Пронаталістська демографічна політика спрямована на:

- а) зниження рівня народжуваності;
- б) підвищення рівня народжуваності;
- в) зниження темпів росту населення.

10.9. Демографічна політика в Індії проводиться під девізом:

- а) „Нас двоє – нам двох”;
- б) „Народ без братів і сестер”;
- в) „Одна сім'я – чотири дитини”;
- г) „Сім'ї – вільний вибір”.

10.10. Демографічна політика в Китаї спрямована на поширення

- а) „Сім'ї – вільний вибір”;
- б) „Нас двоє – нам двох”;
- в) „Одна сім'я – чотири дитини”;
- г) „Менше дітей – скоріше збагатіш”.

ПРАКТИКУМ

Практичне заняття 1

СТАТЕВО-ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

Мета: ознайомитись з категоріями та типами структур населення; установити взаємозв'язок між рівнем розвитку країни, характером відтворення населення та його статевовіковою структурою; набути навичок аналізу статевовікової піраміди населення.

Питання для співбесіди

1. Поняття структури населення. Види структур: статева, вікова, шлюбно-сімейна тощо.
2. Детермінанти статеві структури населення.
3. Детермінанти вікової структури населення. Типи вікової структури (прогресивний, стаціонарний, регресивний).
4. Особливості статевовікової структури населення в країнах різного типу.
5. Поняття демографічного старіння населення

Терміни і поняття: населення, структура населення, режим відтворення, старіння населення, старіння знизу, старіння зверху, тривалість життя.

Практична робота

Завдання 1.1. Користуючись статистичними матеріалами табл. 1.1 побудуйте статевовікову піраміду населення Індії. Рекомендований масштаб: 1 клітинка по горизонталі (%) та 1 клітинка по вертикалі (вікові групи). Зліва – показники для чоловіків (замалюйте цю частину піраміди синім кольором), справа – для жінок (колір червоний). Можна побудувати піраміду на комп'ютері засобами EXCEL (для поєднання двох гістограм в одній показники питомої ваги чоловіків різних вікових груп запишіть із від'ємним знаком).

Опишіть піраміду. Поясніть швидке звуження піраміди від молодших вікових груп до старших. Установіть, яку форму має піраміда? Якому типу й режиму відтворення вона відповідає?

Завдання 1.2. Побудуйте статеві-вікову піраміду населення України. Опишіть піраміду. Визначте за формою піраміди тип і режим відтворення населення України. Знайдіть і позначте на піраміді малочисельні покоління: а) „дітей війни”, б) „дітей дітей війни”; в) чисельне покоління середини 80-х рр. XX ст.; г) „демографічну западину” 90-х років XX ст.

Таблиця 1.1

Розподіл постійного населення України (01.01.2012 р.) та населення Індії (1980 р.) за віком і статтю, %

Вікові групи	Населення України		Населення Індії	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
0 - 4	2,8	2,6	7,2	6,8
5 - 9	2,4	2,3	6,8	6,5
10 - 14	2,2	2,1	6,3	6,0
15 - 19	2,9	2,7	5,6	5,6
20 - 24	3,8	3,6	4,8	4,4
25 - 29	4,3	4,2	3,9	3,8
30 - 34	3,8	3,7	3,3	3,2
35 - 39	3,7	3,7	2,9	2,7
40 - 44	3,3	3,5	2,6	2,4
45 - 49	3,3	3,7	2,1	2,0
50 - 54	3,5	4,2	1,7	1,5
55 - 59	2,9	3,8	1,5	1,2
60 - 64	2,5	3,5	1,1	0,9
65 - 69	1,3	2,2	0,7	0,7
70 - 74	1,8	3,4	0,5	0,5
75 - 79	0,9	1,9	0,2	0,3
80 - 84	0,8	2,0	0,1	0,1
85 - 90	0,1	0,6	0,1	0,1

Методична допомога

Важливою характеристикою населення будь-якої території є його вікова та статева структура. Під віковою структурою населення розуміють його розподіл за віковими групами й віковими контингентами, під статевою структурою – розподіл населення за статтю.

Одним з графічних методів, що використовується в демографії для аналізу статево-вікової структури населення, є метод статево-вікової піраміди.

Статево-вікова піраміда – це графічне зображення розподілу населення за віком і статтю. Вона уявляє собою двобічну гістограму, на якій кількість або відсоток людей кожного віку (відкладають на горизонтальній осі) і статі (на вертикальній осі) у населенні зображено горизонтальною смугою певного масштабу. Смуги розміщуються одна над одною в порядку збільшення значень віку, як правило, від 0 до 100 років, ліворуч – для чоловіків, праворуч – для жінок. Оскільки внаслідок смертності в старших вікових групах кількість людей є меншою, зображення для всього населення має форму піраміди.

Статево-вікова піраміда, як графічна модель населення, характеризує сучасний тип і режим його відтворення, а також дозволяє виявити історичні особливості процесу зміни поколінь. Якщо до вертикальної шкали вікових груп додати шкалу років народження, то можна з'ясувати історичні обставини певних деформацій у конфігурації піраміди. Аналізуючи конфігурацію піраміди, звертають увагу на ширину її основи (характеризує рівень народжуваності), висоту (тривалість життя), верхівку (старіння населення), співвідношення лівої та правої частини піраміди (статеве співвідношення). Наявність западин чи виступів в окремих вікових групах свідчить про вплив зовнішніх факторів на населення (цими факторами можуть бути війни та інші соціальні катаклізми, заходи демографічної політики тощо). За характером контуру піраміди визначають тип відтворення населення (див. рис. 1). За конфігурацією піраміда може набувати форму *трикутника*, *дзвона*, *урни* та інші перехідні між ними форми.

II тип відтворення

Високий рівень народжуваності й порівняно високий рівень смертності

I тип відтворення

Низький рівень народжуваності і порівняно низький рівень смертності

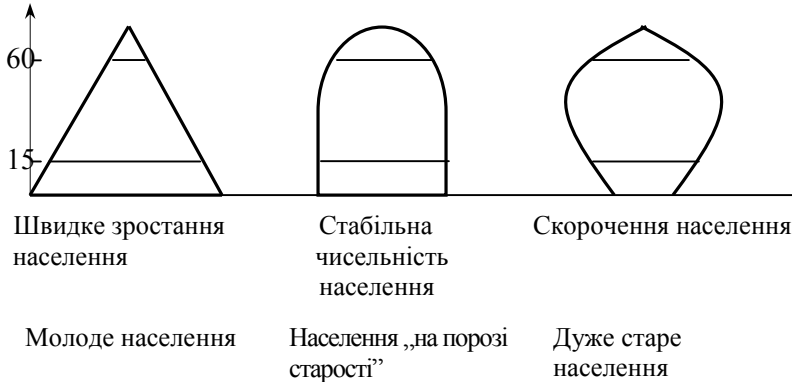

Рис. 1. Типи статево-вікових пірамід

Таблиця 1.2

Відображення в конфігурації піраміди особливостей статево-вікової структури населення економічно розвинених країн та країн, що розвиваються

Економічно розвинені країни	Країни, що розвиваються
Вузька основа піраміди з-за низької народжуваності	Широка основа піраміди з-за високої народжуваності, є висока залежність від молодого покоління
Чисельність населення в усіх групах працездатного віку є майже однаковою	Чисельність представників старших працездатних контингентів менша за попередні через високу смертність
Великий відсоток людей у віці старше 65 років. Об'ємна верхівка вказує на високий рівень старіння. Існує висока залежність старих людей (проблема самотності)	Мала частка людей у віці старше 65 років. Існує дуже невелика залежність старих людей.

Продовження табл.1.2

Економічно розвинені країни	Країни, що розвиваються
Висока тривалість життя людей, піраміда у висоту є довшою.	Низька тривалість життя, висота піраміди є нижчою.
Низька смертність з-за добре розвинутої системи охорони здоров'я. Низька смертність немовлят, їх народжується небагато, але вони в більшості виживають, щоб прожити довге життя	Висока смертність, у т.ч. смертність немовлят. Родини мають багато дітей, оскільки не впевнені, що всі вони виживуть
Жінки живуть зазвичай довше за чоловіків	Жінки живуть зазвичай трохи довше за чоловіків, або приблизно однаково з ними

Практичне заняття 2

ДЕМОГРАФІЧНІ КОЕФІЦІЄНТИ. РОЗВ'ЯЗАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗАДАЧ

Мета: набути навичок розв'язання елементарних демографічних задач.

Питання для співбесіди

1. Демографічні коефіцієнти: поняття.
2. Різновиди демографічних коефіцієнтів.

Практична робота

Завдання 2.1. Ознайомтеся з прикладами розв'язування та оформлення задач (див. методичну допомогу).

Розв'яжіть чотири задачі зі списку (парні номери задач призначені для тих студентів, номер залікової книжки яких закінчується на парне число, непарні – для тих, які мають непарні номери залікових книжок).

Задачі

№ 1. Чисельність населення країни А за підсумками перепису населення 1990 р. склала 180235 тис. осіб, а з 1 січня 2000 р. тут проживало 189021 тис. осіб. У країні Б проживало на ці дати відповідно 35413 та 41123 тис. осіб.

Визначте темпи росту чисельності населення для обох країн. На підставі показників темпів зростання визначте тип країни за рівнем економічного розвитку.

№ 2. В одному з міст станом на початок року чисельність населення складала 235 тис. осіб, протягом року народилось 4700 осіб, померло 3450 осіб, позитивне сальдо міграції за рік склало 1230 осіб.

Визначте середню чисельність населення за рік.

№ 3. У місті Х на початку року проживало 127614 осіб, наприкінці року – 130986 осіб. За рік народилось 2169 осіб, померло 1290 осіб.

Визначте коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту.

№ 4. Середнє за рік населення в закритій для мігрантів країні складає 72000 тис. осіб. Коефіцієнт народжуваності за цей рік склав 24 на 1000 жителів, коефіцієнт смертності – 13 на 1000 жителів.

Визначте чисельність населення на початок і на кінець року.

№ 5. У районі чисельність населення на початку року складала 87160 осіб, наприкінці року – 93120 осіб. Протягом цього року на постійне місце помешкання в район прибуло 2347 осіб, а вибуло 4112 осіб.

Визначте сальдо міграції та коефіцієнт інтенсивності чистої міграції для населення району.

№ 6. Сальдо міграції в районі складало протягом року 5 на 1000 жителів, середнє населення за цей рік – 670 тис. осіб.

Визначте приріст чисельності населення за рахунок позитивного сальдо міграції та чисельність населення району на початку й наприкінці року при нульовому природному прирості.

№ 7. У країні А середнє населення за рік складало 47000 тис. осіб. Коефіцієнт народжуваності в цьому році був 16 на 1000 жителів, а коефіцієнт смертності – 10 на 1000 осіб. За цей рік до країни прибуло 15200 осіб, а вибуло 10700 осіб.

Визначте чисельність населення в країні на початку й наприкінці року.

№ 8. У місті на початку року проживало 175000 осіб, наприкінці року чисельність населення зросла на 12700 осіб, при цьому 75 % приросту прийшло з природного приросту.

Визначте коефіцієнти природного приросту й сальдо міграції населення міста.

Методична допомога

§ Аналіз динаміки чисельності населення. Для аналізу динаміки чисельності населення розраховують такі показники як: *темпи росту* та *темпи приросту* чисельності населення.

Темпи росту характеризують зміни чисельності населення в наступному вказаному році відносно попереднього вказаного року.

$$k_{\text{росту}} = \frac{S_T}{S_0} \times 100\%,$$

де $k_{\text{росту}}$ – темпи росту населення; S_T – чисельність населення досліджуваного періоду (року); S_0 – чисельність населення попереднього періоду (року).

Приклад. Чисельність населення світу в 1900 р. складала 1656 млн. осіб, а в 1920 р. – 1811 млн. осіб.
Темпи росту населення світу з 1900 по 1920 рр. складали:
 $1811 : 1656 \times 100 = 109\%$.

Абсолютний приріст населення показує, на скільки осіб змінилась чисельність населення. Так, за вказаний період від склав: 1811 млн. осіб – 1656 млн. осіб = 155 млн. осіб, а відносний: $155 : 1656 \times 100 = 9\%$, або $109 - 100 = 9\%$, тобто на стільки відсотків зросла чисельність населення за вказаний період

Отже, **темпи приросту** чисельності населення – це відношення абсолютних величин приросту до чисельності населення на початок того періоду, для якого він розраховується. Темпи приросту обчислюються за формулою:

$$k_{\text{приросту}} = \frac{S_T - S_0}{S_0} \times 100\%,$$

де $k_{\text{приросту}}$ – темпи приросту населення; T_T – чисельність населення досліджуваного періоду (року); S_0 – чисельність населення попереднього періоду (року).

Для розрахунку **середнього за рік приросту** населення слід і абсолютний, і відносний приріст розділити на кількість років вказаного періоду часу.

Наприклад, $155 \text{ млн. осіб} : 20 \text{ років} = 7,75 \text{ млн. осіб}$, або
 $9\% : 20 \text{ років} = 0,45\%$.

Отже, абсолютний середньорічний приріст чисельності населення світу з 1900 по 1920 рр. склав 7,75 млн. осіб, а відносний – 0,45%.

§ Рівняння демографічного балансу. Ріст населення є результатом сукупної дії сил, що збільшують, або зменшують його чисельність. Населення країни збільшується за рахунок народжень та прибуттів іммігрантів, але водночас зменшується за рахунок смертей та вибуттів емігрантів. **Рівняння демографічного балансу** має такий вигляд:

$$S_T = S_0 + \underbrace{(N - M)}_{\text{Природний приріст}} + \underbrace{(+V - -V)}_{\text{Механічний приріст}}$$

- S_0 – чисельність населення попереднього періоду (року)
 S_T – чисельність населення досліджуваного періоду (року)
 N – кількість народжених за досліджуваний період
 M – кількість померлих за досліджуваний період
 $+V$ – кількість прибулих у країну (регіон) за досліджуваний період
 $-V$ – кількість вибулих з країни (регіону) за досліджуваний період

Природний приріст обчислюється як різниця кількості народжених та кількості померлих за досліджуваний період.

$$K = N - M ,$$

де N – кількість народжених, M – кількість померлих.

Механічний приріст (іншими словами, *сальдо міграції, чиста міграція*) обчислюється як різниця кількості прибулих на певну територію та кількості вибулих із неї за досліджуваний період:

$$^{-}V = +V - _V ,$$

де ^{-}V – чиста міграція (сальдо міграції), $+V$ – кількість прибулих, $_V$ – кількість вибулих.

Валова міграція (загальна кількість мігрантів):

$$+V = +V + _V .$$

§ Демографічні коефіцієнти. Для вимірювання інтенсивності демографічних процесів за певний період розраховують демографічні коефіцієнти (загальні, спеціальні, часткові). Кожний коефіцієнт – це результат відношення кількості певних демографічних подій до всього населення (загальні коефіцієнти), або до певної частини населення (спеціальні та часткові коефіцієнти). Це відношення зазвичай виражають у проміле, тобто з розрахунку на 1000 осіб.

Загальний коефіцієнт народжуваності (n) обчислюється за формулою:

$$n = \frac{N}{S \times T} \times 1000,$$

де N – кількість народжених, \bar{S} – середньорічна чисельність населення, T – період часу, для якого розраховується коефіцієнт. Якщо мова йде лише про один рік, тобто, коли $T=1$, то кількість подій просто ділиться на середньорічну чисельність населення.

Загальний коефіцієнт смертності (m) обчислюється аналогічно:

$$m = \frac{M}{S \times T} \times 1000,$$

де M – кількість померлих, \bar{S} – середньорічна чисельність населення, T – період часу, для якого розраховується коефіцієнт.

Загальний коефіцієнт природного приросту (k) обчислюється за формулою:

$$k = \frac{N - M}{S \times T} \times 1000 = n - m.$$

Коефіцієнт інтенсивності чистої міграції (v) обчислюється шляхом ділення абсолютного значення чистої міграції на середньорічну чисельність населення з розрахунку на 1000 осіб.

$$v = \frac{V - V}{\bar{S}} \times 1000.$$

Середньорічна чисельність населення обчислюється як середнє арифметичне чисельності населення на початку та чисельності населення на кінець досліджуваного періоду:

$$\bar{S} = \frac{S_0 + S_T}{2},$$

де S_0 – чисельність населення на початку періоду, S_T – чисельність населення в кінці періоду.

Приклади розв'язування та оформлення задач

Задача 1. Чисельність населення в Луганській області на початку 2009 р. складала 2331,8 тис. осіб, на кінець року – 2311,6 тис. осіб. Усього за цей рік народилось 21671 осіб, померло – 39226 осіб. Обчисліть коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення в Луганській області в 2009 р.

Дано:

$$S_0 = 2331800 \text{ осіб}$$

$$S_T = 2311600 \text{ осіб}$$

$$N = 21671 \text{ осіб}$$

$$M = 39226 \text{ осіб}$$

$$T = 1 \text{ рік}$$

$$n = ?$$

$$m = ?$$

$$k = ?$$

Розв'язування задачі

$$1) \bar{S} = \frac{S_0 + S_T}{2},$$

$$2) n = \frac{N}{S \times T} \times 1000,$$

$$3) m = \frac{M}{S \times T} \times 1000,$$

$$4) k = \frac{N - M}{S \times T} \times 1000 = n - m.$$

Обчислення:

$$1) \bar{S} = \frac{2331800 + 2311600}{2} = 2321700 \text{ (осіб).}$$

$$2) n = \frac{21671}{2321700 \times 1} \times 1000 = 9,3 \text{ (‰).}$$

$$3) m = \frac{39226}{2321700 \times 1} \times 1000 = 16,9 \text{ (‰).}$$

$$4) k = 9,3 - 16,9 = -7,6 \text{ (‰).}$$

Відповідь: коефіцієнт народжуваності в Луганській області за 2009 рік склав 9,3 ‰ (або 9,3 народжень на кожну тисячу осіб населення в середньому за рік), коефіцієнт смертності – 16,9 ‰, коефіцієнт природного приросту – -7,6 ‰.

Задача 2. Середньорічна чисельність населення в Луганській області в 2009 р. складала 2321,7 тис. осіб. За рік народилося 21671 осіб, коефіцієнт смертності в цьому ж році дорівнював 16,9 ‰, сальдо міграції було від'ємним і складало -2662 особи. Обчисліть, якою була чисельність населення в Луганській області на початку та в кінці 2009 р.

Дано:

$$\bar{S} = 2321700 \text{ осіб}$$

$$N = 21671 \text{ осіб}$$

$$m = 16,9 \%$$

$${}^{-}V = -2662 \text{ особи}$$

$$T = 1 \text{ рік}$$

$$S_0 = ?$$

$$S_T = ?$$

Розв'язування задачі

$$\bar{S} = \frac{S_0 + S_T}{2}, \text{ звідси } S_T = 2\bar{S} - S_0. \quad (1)$$

Оскільки в цій формулі дві невідомі величини, то необхідно одну виразити через другу, тобто S_T через S_0 .

Оскільки $S_T = S_0 + N - M + {}^{-}V$, то формула набуває такого вигляду:

$$\bar{S} = \frac{S_0 + S_0 + N - M + {}^{-}V}{2}, \text{ або}$$

$$\bar{S} = \frac{2S_0 + N - M + {}^{-}V}{2}. \text{ Звідси}$$

$$S_0 = \frac{2\bar{S} - N + M - {}^{-}V}{2}. \quad (2)$$

Оскільки $m = \frac{M}{S \times T} \times 1000$, то для обчислення абсолютної кількості померлих виводимо формулу: $M = \frac{m\bar{S}T}{1000}$. (3)

Обчисливши S_0 , за формулою (1) можна знайти S_T .

Обчислення

1) За формулою (3): $M = \frac{16,9 \times 2321700 \times 1}{1000} = 39236$ (осіб).

2) За формулою (2)

$$S_0 = \frac{2 \times 2321700 - 21671 + 39236 - (-2662)}{2} \approx 2331,8 \text{ (тис. осіб)}$$

3) За формулою (1)

$$S_T = 2 \times 2321,7 - 2331,8 = 2311,6 \text{ (тис. осіб)}$$

Відповідь: чисельність населення в Луганській області на початку 2009 р. складала 2331,8 тис. осіб, наприкінці року – 2311,6 тис. осіб

Практичне заняття 3

НАРОДЖУВАНІСТЬ

Мета: дослідити народжуваність як соціально-біологічний процес і складову відтворення населення; виявити сучасний стан, тенденції й регіональні відмінності народжуваності в Україні; набути навичок аналізу статистичних даних.

Питання для співбесіди

1. Народжуваність. Плідність. Співвідношення понять.
2. Вимірювання народжуваності.
3. Фактори народжуваності.
4. Еволюція народжуваності. Характеристика народжуваності традиційного й сучасного типів.

Практична робота

Завдання 1. Побудуйте та проаналізуйте графік динаміки загального коефіцієнта народжуваності в Україні в 1913 – 2011 рр.

На горизонтальній осі позначте роки (в 1 см – 10 років), на вертикальній – значення показників народжуваності (в 1 см – 10 ‰).

Таблиця 3.1

Динаміка загального коефіцієнта народжуваності в Україні

Роки	Народжуваність, ‰	Роки	Народжуваність, ‰
1913	44,1	1996	9,2
1940	27,3	1997	8,7
1950	22,8	1998	8,4
1959	20,9	1999	7,8
1965	15,3	2000	7,8
1970	15,2	2001	7,7
1975	15,1	2002	8,1
1979	14,8	2003	8,5
1985	15,0	2004	9,0
1989	13,3	2005	9,0
1990	12,6	2006	9,8

Продовження табл. 3.1

Роки	Народжуваність, ‰	Роки	Народжуваність, ‰
1991	12,1	2007	10,2
1992	11,4	2008	11,0
1993	10,7	2009	11,1
1994	10,0	2010	10,8
1995	9,6	2011	11,0

Завдання 2. Проаналізуйте динаміку сумарного коефіцієнту народжуваності в Україні (табл. 3.2). Яким має бути цей коефіцієнт для забезпечення простого відтворення населення? Відповідь обґрунтуйте.

Таблиця 3.2

Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні

Рік	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Рік	Сумарний коефіцієнт народжуваності
1958	2,30	1988	2,05
1960	2,24	1990	1,84
1962	2,14	1992	1,67
1964	1,96	1994	1,47
1966	2,02	1996	1,33
1968	1,98	1998	1,21
1970	2,10	2000	1,11
1972	2,08	2002	1,13
1974	2,04	2004	1,22
1976	1,99	2006	1,31
1978	1,96	2008	1,45
1980	1,95	2009	1,46
1982	1,94	2010	1,45
1984	2,08	2011	1,46
1986	2,13		

Завдання 3 (домашнє). За даними табл. 3.3 виявіть територіальні особливості в динаміці загального коефіцієнта народжуваності по регіонах України. Якими факторами (економічними, культурними, етнічними, конфесійними, структурними тощо) зумовлені ці особливості? Відповідь оформіть письмово.

Таблиця 3.3

**Основні демографічні показники за регіонами України
в 2011 р. (на 1000 осіб)**

Регіони	Народжуваність	Смертність	Природний приріст	Шлюбність	Розлучуваність
1	2	3	4	5	6
Україна	11,0	14,5	-3,5	7,8	1,4
АР Крим	11,9	14,0	-2,1	7,6	1,5
Вінницька	10,9	15,5	-4,6	7,9	1,2
Волинська	14,1	13,3	0,8	7,5	0,8
Дніпропетровська	10,9	15,7	-4,8	7,9	1,7
Донецька	9,4	16,1	-6,7	7,5	1,5
Житомирська	11,9	16,0	-4,1	7,9	1,2
Закарпатська	14,8	11,7	3,1	7,5	0,6
Запорізька	10,1	15,0	-4,9	7,6	1,6
Ів.-Франківська	12,0	12,1	-0,1	7,6	0,9
Київська	11,7	15,6	-3,9	9,2	1,5
Кіровоградська	10,5	16,6	-6,1	7,2	1,4
Луганська	9,3	16,3	-7,0	7,3	1,5
Львівська	11,4	12,3	-0,9	7,5	0,8
Миколаївська	11,0	14,8	-3,8	7,7	1,6
Одеська	12,2	14,1	-1,9	8,1	1,5
Полтавська	9,6	16,4	-6,8	7,8	1,4
Рівненська	15,3	12,3	3,0	7,7	0,9
Сумська	9,1	16,3	-7,2	6,9	1,4
Тернопільська	11,1	13,7	-2,6	7,4	0,8
Харківська	9,6	14,6	-5,0	7,5	1,5
Херсонська	11,1	14,6	-3,5	7,2	1,4

Продовження табл. 3.3

1	2	3	4	5	6
Хмельницька	10,9	15,2	-4,3	7,8	1,2
Черкаська	9,7	16,3	-6,6	7,4	1,3
Чернівецька	12,5	12,4	0,1	8,2	1,1
Чернігівська	9,3	18,5	-9,2	7,0	1,1
м. Київ	11,4	9,6	1,8	9,4	1,7
Севастополь(міськрада)	11,2	14,1	-2,9	10,3	2,0

Практичне заняття 4

СМЕРТНІСТЬ І ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ

Мета: дослідити історичні зміни в структурі причин смертності; проаналізувати динаміку, сучасний стан і територіальну диференціацію смертності населення в Україні.

Питання для співбесіди

1. Смертність населення в демографічному вимірі.
2. Екзогенні та ендогенні причини смертності. Фактори смертності.
3. Смертність традиційного типу. Перехід до сучасного типу смертності. Сучасна структура причин смертності.
4. Тривалість життя.
5. Вимірювання смертності.

Практична робота

Завдання 1. За даними табл. 4.1 побудуйте графік динаміки смертності населення в Україні. Чим можна пояснити зміни в характері динаміки смертності в другій половині ХХ ст.? З чим пов'язано зростання рівня смертності населення України в пострадянський період? Порівняйте динаміку смертності населення з динамікою народжуваності. Починаючи з якого часу в Україні відбувається депопуляція?

Таблиця 4.1

**Динаміка загальних показників відтворення населення в
Україні (на 1000 осіб)**

Роки	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст
1913	44,1	25,2	18,9
1940	27,3	14,3	13,0
1950	22,8	8,5	14,3
1959	20,9	7,5	13,4
1965	15,2	7,6	7,7
1970	15,1	8,8	6,4
1975	14,8	10,0	5,1
1979	15,0	11,1	3,7
1985	13,3	12,1	2,9
1989	12,7	11,6	1,7
1990	12,1	12,1	0,6
1991	11,4	12,9	-0,8
1992	10,7	13,4	-2,0
1993	10,0	14,2	-3,5
1994	9,6	14,7	-4,7
1995	9,6	15,4	-5,8
1996	9,1	15,2	-6,1
1997	8,7	14,9	-6,1
1998	8,3	14,3	-6,0
1999	7,8	15,3	-7,5
2000	7,8	14,8	-7,0
2001	7,7	15,3	-7,6
2002	8,1	15,7	-7,6
2003	8,5	16,0	-7,5
2004	9,0	16,0	-7,0
2005	9,0	16,6	-7,6
2006	9,8	16,2	-6,4
2007	10,2	16,4	-6,2
2008	11,0	16,3	-5,3
2009	11,1	15,3	-4,2
2010	10,8	15,2	-4,4
2011	11,0	14,5	-3,5

Завдання 2. Розподіл смертей за причинами є важливою характеристикою смертності населення в будь-якій країні.

Дослідіть структуру причин смертності населення в Україні. Для цього побудуйте колову діаграму за статистичною інформацією, що міститься в табл. 4.2. за наступною схемою. Спочатку обчисліть питому вагу різних причин (у %) у загальній кількості смертей в Україні. Переведіть отримані у відсотках показники в градуси ($1\% - \text{це } 3,6^\circ$). За допомогою циркуля побудуйте коло та, скориставшись транспортиром, виділіть для кожної причини смерті відповідні сегменти кола. Зафарбуйте кожний з сегментів окремим кольором, оформіть „умовні позначки”. Можна зробити колову діаграму на комп’ютері засобами EXCEL.

Зробіть висновок про те, як змінилась структура причин смертності населення України на початку ХХІ ст. порівняно з початком ХХ ст. (див. історичну довідку).

Механізм розрахунків

(на прикладі хвороб системи кровообігу)

Усього померлих 782,0, або 100%,
у т. ч. від хвороб системи кровообігу: 488,8, або x %.

Складаємо пропорцію:

$$782,0 - 100\%$$

$$488,8 - x\%, \quad \text{звідки знаходимо } x:$$

$$x = \frac{488,8}{782,0} \times 100\% = 62,5\%.$$

Історична довідка. Для України до перших десятиріч ХХ ст. була характерна смертність традиційного типу, зумовлена екзогенними факторами. На одному з перших місць серед причин смерті стояв туберкульоз. Ще більша кількість людей, особливо дітей, умирала від пневмонії. Великою була роль таких причин смерті, як шлунково-кишкові та дитячі інфекції. У той же час на причини, у значній мірі зумовлені дією ендогенних факторів (хвороби серцево-судинної системи та причини, що класифікуються як стареча дряхлість), приходилось не більш як 15 % усіх смертей.

Таблиця 4.2

Смертність населення України за основними причинами смертності в 2010 р.*

Причини смерті	тис. осіб	%	°
Усього померлих, у т. ч.	698,2	100	360
від хвороб системи кровообігу	465,1		
новоутворень	88,8		
зовнішніх причин	44,0		
хвороб органів травлення	26,8		
хвороб органів дихання	19,5		
деяких інфекційних та паразитарних утворень	14,6		
інших причин	39,4		

* За умов старіння інформації наведіть нові цифри за джерелом: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (див. підрозділи: Статистична інформація → Демографічна ситуація → Населення)

Завдання 3. Проаналізуйте динаміку смертності в міських і сільських поселеннях України (табл. 4.3). Порівняйте загальні коефіцієнти смертності міського та сільського населення. Чим, на вашу думку, зумовлені відмінності в показниках? Визначте переваги й недоліки міського та сільського способу життя в контексті їх впливу на рівень смертності населення.

Завдання 4. Прочитайте історичну довідку та поясніть характерну й стійку для економічно розвинених країн тенденцію до збільшення розриву в тривалості життя чоловіків та жінок.

Історична довідка. На початку ХХ ст. різниця в очікуваній тривалості життя чоловіків і жінок у жодній з економічно розвинених країн не перевищувала 4-х років, у 70-ті рр. вона збільшилась в багатьох країнах до 6-7 й більше років і продовжує зростати. В Україні в 2009 – 2010 рр. показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні складав для жінок – 75,5 років, для чоловіків – 62,3 роки. Різниця в тривалості життя жінок і чоловіків складала 13,2 роки.

Таблиця 4.3

Народжуваність, смертність, природний приріст в Україні в міських поселеннях та сільській місцевості

	1985р.	1990 р.	1995 р.	2000р.	2005 р.	2010 р.
Кількість народжених (на 1000 осіб)						
Усього	15,0	12,7	9,6	7,8	9,8	10,8
міські поселення	15,6	12,7	8,8	7,2	8,9	10,4
сільська місцевість	13,8	12,7	11,1	9,2	9,4	11,9
Кількість померлих (на 1000 осіб)						
Усього	12,1	12,1	15,4	15,4	16,6	15,2
міські поселення	10,1	10,2	13,6	13,8	14,8	13,7
сільська місцевість	15,9	16,1	19,1	18,8	20,5	18,6
Природний приріст (на 1000 осіб)						
Усього	2,9	0,6	-5,8	-7,6	-7,6	-4,4
міські поселення	5,5	2,5	-4,8	-6,6	-5,9	-3,3
сільська місцевість	-2,1	-3,4	-8,0	-9,6	-11,1	-6,7

Завдання 5. За даними табл. 3.3 виявіть територіальні відмінності в смертності населення по регіонах України. Порівняйте показники смертності та вікову структуру населення в регіонах (див. додаток С). Зробіть відповідні висновки.

ЗАПИТАННЯ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Визначення демографії як науки
 - 1.1. Об'єкт і предмет демографії
 - 1.2. Народонаселення (населення) – центральна категорія демографії
 - 1.3. Відтворення населення. Біологічна й соціальна сторони відтворення населення
 - 1.4. Структура демографії
 - 1.4. Методи демографії
 - 1.5. Зв'язок демографії з іншими науками
 - 1.6. Відомі демографи України й інших країн СНД
2. Переписи населення: визначення, наукові принципи організації та проведення переписів
 - 2.1. Об'єкт перепису. Поняття постійного та наявного населення
 - 2.2. Поняття критичного моменту перепису
 - 2.3. Основні документи перепису
 - 2.4. Програма перепису
3. Організація поточного обліку демографічних подій. Списки й реєстри населення
4. Система загальних, часткових та спеціальних демографічних коефіцієнтів
5. Історичні типи відтворення населення
 - 5.1. Концепція демографічного переходу
 - 5.2. Фази демографічного переходу
 - 5.3. Демографічний вибух та причини, що його зумовили
 - 5.4. Поняття *демографічна революція*
 - 5.5. Традиційний тип відтворення населення
 - 5.6. Сучасний тип відтворення населення
 - 5.7. Старіння населення та його наслідки
 - 5.8. Поняття режиму відтворення населення
 - 5.9. Концепція другого демографічного переходу
6. Народжуваність як соціально-біологічний процес
 - 6.1. Плідність – біологічна основа народжуваності

- 6.2. Соціально-економічні детермінанти репродуктивної поведінки
- 6.3. Потреба в дітях
- 7. Смертність як соціально-біологічний процес
 - 7.1. Фактори смертності
 - 7.2. Екзогенні та ендогенні причини смертності населення
 - 7.3. Сучасна структура причин смертності населення
- 8. Шлюбність та її соціальна зумовленість. Фактори шлюбності
- 9. Поняття міграції населення. Класифікація міграцій. Міграція та відтворення населення
- 10. Вплив війн на процес відтворення населення
- 11. Поняття демографічної ситуації
 - 11.1. Характеристика сучасної демографічної ситуації в Україні
 - 11.2. Характеристика сучасної демографічної ситуації в економічно розвинених країнах
 - 11.3. Характеристика сучасної демографічної ситуації в країнах, що розвиваються.
- 12. Демографічна політика
 - 12.1. Методи демографічної політики
 - 12.2. Демографічна політика в країнах різного типу

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ*

Брутто-коефіцієнт відтворення населення (Gross reproduction Rate; брутто-коэффициент воспроизводства) – зведена характеристика народжуваності існуючого режиму відтворення населення. Уявляє собою середню кількість дівчат, яку народила б одна жінка репродуктивного віку за збереження впродовж її життя сучасних умов народжуваності в кожному віці. Брутто-коефіцієнт відтворення не враховує смертності дочок до досягнення ними віку матері.

Валова міграція (валовая миграция) – сума кількості прибуттів та вибуттів (загальна кількість мігрантів, як прибулих, так і вибулих). $V_{\text{вал}} = +V + -V$

Відкрите населення (Open population; открытое население) – населення, у якому міграція є суттєвим компонентом зміни його чисельності та структури. Протилежністю відкритого населення є закрите населення.

Відтворення населення (Reproduction, or Population Replacement; воспроизводство населения) – процес оновлення населення внаслідок заміщення померлих людей поколінням народжених.

Вікова структура населення (Age-structure; возрастная структура населения) – розподіл населення за різними віковими групами.

Генерація (Generation; генерация) – сукупність людей, що народились протягом певного календарного періоду.

Демографічна криза (Demographic crisis; демографический кризис) – стале погіршення відтворювальних параметрів населення, що стає причиною його чисельних втрат, погіршення стану здоров'я та скорочення тривалості життя.

Демографічна політика (Population policy or Demographic policy; демографическая политика) – цілеспрямована діяльність державних органів й інших соціальних інституцій, спрямована на досягнення в перспективі бажаного (оптимального, раціонального) типу відтворення, або на збереження існуючого типу, якщо він оптимальний (раціональний).

* У дужках наводяться англomовні та російськомовні назви термінів

Демографічна революція – (Demographic revolution; демографическая революция) – докорінна зміна типу відтворення з традиційного на сучасний; кульмінація демографічного переходу.

Демографічна ситуація – (Demographic situation; демографическая ситуация) – це стан демографічних процесів, складу й розміщення населення в якийсь певний час, найчастіше того чи того року.

Демографічний вибух (Demographic explosion; демографический взрыв) – різке прискорення росту чисельності світового населення, зумовлене високим природним приростом після 1950 р. Демографічний вибух спричинений несинхронністю фаз демографічного переходу.

Демографічний перехід – (Demographic transition; демографический переход) – термін, що застосовується для позначення зміни типів відтворення населення.

Демографічний процес (Demographic process; демографический процесс) – це послідовність однойменних подій у житті людей, яка має значення для зміни їх генерацій. Головні демографічні процеси – народжуваність, смертність, шлюбність, припинення шлюбу, міграція.

Демографія (Demography; демография) – наука про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній зумовленості цього процесу.

Депопуляція (Depopulation; депопуляция) – зменшення абсолютної чисельності населення країни чи регіону внаслідок звуженого режиму відтворення, за яким число наступних поколінь менше за попередні.

Загальний коефіцієнт народжуваності (Crude birth Rate, CBR; общий коэффициент рождаемости) – показник рівня народжуваності, який визначається як відношення кількості новонароджених до середньорічної чисельності населення (з розрахунку на 1000 осіб).

Загальний коефіцієнт смертності (Crude death Rate; общий коэффициент смертности) – показник рівня смертності, який визначається як відношення кількості померлих до середньорічної чисельності населення (з розрахунку на 1000 осіб).

Екзогенні причини смертності (Exogenous mortality causes; экзогенные причины смертности) – група причин смертності, що пов’язані з впливом зовнішнього середовища (наприклад, нещасні випадки, отруєнні й травми, інфекційні захворювання).

Ендогенні причини смертності (Endogenous mortality causes; эндогенные причины смертности) – причини, що пов’язані з природним старінням організму людини або зі спадковістю.

Когорта (Cohort; когорта) – група осіб, які переживають одні й ті ж події в один і той же період. Наприклад, вікова когорта, або покоління, це група осіб, які народились в один і той же період часу. Шлюбна когорта – це група осіб, які взяли шлюб в один і той же час.

Коефіцієнт дитячої смертності (Child mortality Rate; коэффициент детской смертности) – показник, що вимірює рівень смертності дітей у віці 1 – 14 або 1 – 14 років.

Коефіцієнт смертності немовлят (Infant mortality Rate; коэффициент младенческой смертности) – показник, що вимірює рівень смертності дітей у віці до 1 року (0 років), імовірність смерті в даному віці. Розраховується як річна кількість смертей дітей у віці 0 років на 1000 народжених у даному та минулому роках, узятих у певних пропорціях.

Коефіцієнт ефективності міграцій (Migration effectiveness ratio; коэффициент эффективности миграции) – відношення різниці між прибулими на певну територію та вибулими з неї до їхньої суми з розрахунку на 1000 осіб населення.

Коефіцієнт інтенсивності чистої міграції (Migration index; коэффициент интенсивности чистой миграции) – відношення чистої міграції до середньорічної чисельності населення певної території.

Коефіцієнт природного приросту населення (Natural increase Rate; коэффициент естественного движения населения) – відношення природного приросту до середньорічної чисельності населення за певний період (на 1000 осіб). Коефіцієнт природного приросту можна обчислити також як

різницю між загальним коефіцієнтом народжуваності й загальним коефіцієнтом смертності.

Коефіцієнт рухливості населення (Rate of migratory mobility; коэффициент подвижности населения) – відношення валової міграції до середньорічної чисельності населення певної території.

Консенсуальний шлюб (Consensual union; консенсуальный брак) – юридично не оформлені шлюбні стосунки.

Критичний момент перепису (Date of the census; критический момент переписи) – момент часу, єдиний для всієї країни, станом на який реєструються дані, що збираються під час перепису.

Маятникова міграція (Commuting; маятниковая миграция) – це масові міжпоселенські щоденні або щотижневі переміщення населення від місць мешкання до місць докладання праці.

Міжнародна класифікація хвороб та причин смерті (International classification of disease and cause of death; Международная классификация болезней и причин смертности) – перелік найменувань хвороб, прийнятих медичною наукою на даному етапі її розвитку. Слугує нормативним документом для визначення причини настання смерті. Поєднує в собі 21 групу хвороб і причин смерті.

Механічний рух населення (Migratory movement; механическое движение населения) – процес зміни чисельності та складу населення за рахунок його територіального переміщення (міграцій).

Міграція населення (Migration of population; миграция населения) – переміщення людей (мігрантів) через границі тих або тих територій зі зміною місця помешкання назавжди або на більш чи менш тривалий період.

Молоде населення (Young population; молодое население) – узагальнена характеристика вікової структури населення, у якому частка осіб у віці 65 років і старше менше ніж 4% (згідно критерію ООН).

Народжуваність (Fertility; рождаемость) – 1) процес оновлення населення шляхом появи нових життів; 2) як

статистичний показник, частота народжень у тій чи тій сукупності населення. Виражається відношенням кількості народжених до чисельності всього населення або окремих його груп, диференційованих за певними ознаками (статтю, віком, соціальною приналежністю й т.п.).

Населення, або народонаселення (Population; население) – сукупність людей, як соціально-біологічних істот, що проживають на певній території (міста, району, області, країни або всього світу).

Неонатальна смертність (Neonatal mortality; неонатальная смертность) – смертність новонароджених, тобто дітей з моменту народження до 28-го дня життя.

Нетто-коефіцієнт відтворення населення (Neonatal mortality; нетто-коэффициент воспроизводства), або чистий коефіцієнт відтворення населення – кількісне мірило заміщення материнської генерації дочірньою. Показує кількість народжених у даному календарному році дівчат з розрахунку на одну жінку, які дожили до того віку, в якому була жінка під час народження кожної із цих дівчат.

Перепис населення (Census enumeration; перепись населения) – спеціальний захід, який відповідає певним науковим принципам і проводиться з метою збирання відомостей про чисельність населення, його склад та розміщення по території країни.

Перинатальна смертність (Perinatal mortality; перинатальная смертность) – смертність у перинатальний період. У зарубіжній літературі – також сума мертвонароджуваності та неонатальної смертності.

Причини смерті (причины смерти) – це хвороби, патологічні стани або травми, котрі призвели до смерті або сприяли її приходу, а також обставини нещасного випадку, що зумовив травму зі смертельним кінцем, або насильницьку смерть.

Полігінія – (Polygyny; полигиния) шлюбний союз одного чоловіка з кількома жінками.

Поліандрія (Polyandry; полиандрия) – шлюбний союз однієї жінки з кількома чоловіками.

Плідність (Fecundity; плодовитість) – біологічна здатність жінки, чоловіка, шлюбної пари до запліднення й народження живих дітей. Плідність – біологічна основа народжуваності.

Поточний облік населення (Civil registration; текущий учет населения) – це систематична реєстрація демографічних подій (народжень, смертей, шлюбів, розлучень, міграцій) у міру їхнього виникнення.

Природний приріст населення (Natural increase or Reproductive change; естественный прирост населения) – різниця між кількістю народжених та кількістю померлих за певний період часу (рік).

Природний рух населення (Population growth; естественное движение населения) – неперервний процес зміни чисельності населення шляхом його природного оновлення через народжуваність та смертність.

Причини смерті (Causes of death; причины смерти) – хвороби, патологічні стани або травми, котрі призвели до смерті або сприяли її приходу, а також обставини нещасного випадку, що зумовили травму зі смертельним кінцем, або насильницькі смерті.

Репродуктивний вік (Reproductive ages; репродуктивный возраст) – вік жінки, у якому вона здатна народити дитину.

Репродуктивний період (Reproductive period or Reproductive ages, Fecund ages; репродуктивный период) – період плідності, та частина життя жінок, протягом якої вони здатні до дітонародження. Зазвичай береться рівним віковому інтервалу 15 – 49 років (у деяких країнах 15 – 44 років).

Репродуктивна поведінка (Reproductive behavior; репродуктивное поведение) – система дій і відношень, що визначають народження або відмову від народження дитини в шлюбі або поза шлюбом.

Рівняння демографічного балансу (Balancing equation, Demographic bookkeeping equation; уравнение демографического баланса) – арифметичний вираз, який пов'язує чисельність населення на дві дати та компоненти її зміни (народження, смерті, міграцію) за відповідний період. Використовується для

обчислення чисельності населення за один рік, або за інший період.

Рух народонаселення (Population movement; движение народонаселения) – зміна кількісних і якісних характеристик народонаселення. Виділяють три види руху населення: природний, механічний, соціальний.

Сальдо міграції (Balance of migration; net migration; сальдо миграции) – те ж, що й чиста міграція – різниця між кількістю прибулих до країни мігрантів та вибулих з неї.

Середньорічна чисельність населення (Midyear population; среднегодовая численность населения) – середня чисельність населення за рік. Розраховується як середнє арифметичне чисельності населення на початок та кінець року.

Сім'я – (Family; семья) – засноване на шлюбі або кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту (сумісним проживанням і спільним бюджетом) та взаємною відповідальністю.

Смертність (Mortality; смертность) – 1) масовий процес припинення життя частини населення; 2) частота смерті в тій чи тій сукупності населення. Виражається відношенням кількості померлих до чисельності всього населення або окремих його груп, диференційованих за певними ознаками (статтю, віком, соціальною приналежністю й т.п.).

Смертність немовлят (Infant mortality; младенческая смертность) – смертність дітей на першому році життя.

Соціальний рух населення (Social mobility; социальное движение населения) – процес зміни складу населення внаслідок його соціально-економічного та культурного розвитку (зникнення одних верств населення та поява інших).

Спеціальний коефіцієнт народжуваності (Order-specific fertility Rate; специальный коэффициент рождаемости) – відношення кількості новонароджених до кількості жінок репродуктивного віку, помножене на 1000.

Старіння населення (Population aging; старение населения) – це процес збільшення частки літніх і старих людей (60+ або 65+) у загальній чисельності населення.

Старе населення (Old population; старое население) – узагальнена характеристика вікової структури населення, у якому частка осіб у віці 65 років і більше перевищує 7% (згідно критерію ООН).

„Старіння згори” („старение сверху”) – старіння, викликане зростанням кількості старих людей у результаті зниження смертності в похилому віці за відносно повільного зростання кількості дітей.

„Старіння знизу” („старение снизу”) – старіння, яке відбувається через поступове зниження кількості дітей внаслідок скорочення народжуваності.

Сумарний коефіцієнт народжуваності (Total fertility Rate, TFR; суммарный коэффициент рождаемости) – синтетичний показник, що характеризує середню кількість народжень у однієї жінки за все її життя за збереження існуючих рівнів народжуваності в кожному віці незалежно від смертності та від змін вікового складу. Сумарний коефіцієнт народжуваності отримують як суму вікових коефіцієнтів народжуваності в усіх вікових інтервалах у жінок.

Таблиці смертності (Life tables; таблицы смертности) – числова ймовірнісна модель, що описує процес вимирання деякого гіпотетичного покоління з фіксованої початковою чисельністю.

Тип відтворення населення (Type of reproduction; тип воспроизводства населения) – категорія, що характеризує спільність найбільш важливих якісних рис відтворення населення в більш-менш подібних історичних, економічних та інших умовах.

Тривалість життя (Life expectancy; продолжительность жизни) – інтервал між народженням і смертю, рівний віку смерті.

Фактичний шлюб (De facto marriage; фактический брак) – ефективні й дійсні шлюбні відносини.

Цивільний шлюб (Civil marriage; гражданский брак) – шлюб, оформлений в органах державної влади без участі церкви. Іноді під громадянським шлюбом розуміють фактичний шлюб.

Чиста міграція, або нетто-міграція, або сальдо міграції (Net migration; чистая миграция) – різниця між кількістю прибуттів та кількістю вибуттів за певний період.

Шлюб (Marriage; брак) – історично зумовлена, санкціонована й регульована суспільством форма стосунків між чоловіком і жінкою, яка визначає їхні права та обов'язки один щодо одного та стосовно дітей.

Шлюбне коло (Mate selection; брачный круг) – сукупність можливих для конкретного індивіда шлюбних партнерів. Визначається, з одного боку, системою законодавчих і морально-етичних норм суспільства, з іншого – соціально-економічним статусом індивіда та його соціально-психологічними характеристиками.

Шлюбний вік (Marriageable age; брачный возраст) – мінімальний вік, починаючи з якого закон або звичай дозволяє укладати шлюб.

Шлюбний ринок (Marriage market; брачный рынок) – термін, що використовується в демографії для умовного позначення системи співвідношень чисельності різних груп шлюбоздатного населення.

Шлюбний стан (Marital market; брачное состояние) – стан особи стосовно інституції шлюбу, встановлюваний відповідно до звичаїв та правових норм країни.

Шлюбність (Nuptiality; брачность) – це процес утворення шлюбних (подружніх) пар у населенні, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів. У широкому розумінні слова під шлюбністю розуміють усі процеси, що характеризують укладання та припинення шлюбів, або, інакше кажучи, всю сукупність випадків зміни шлюбного стану.

Відповіді на тестові завдання

1.1. а	3.1. г	5.1. в	7.1. б	9.1. б
1.2. в	3.2. г	5.2. в	7.2. б	9.2. а
1.3. б	3.3. а	5.3. в	7.3. в	9.3. в
1.4. б	3.4. б	5.4. б	7.4. а	9.4. а
1.5. в	3.5. а	5.5. г	7.5. б	9.5. а
1.6. в	3.6. г	5.6. а	7.6. а	9.6. а
1.7. в	3.7. в	5.7. г	7.7. б	9.7. в
1.8. г	3.8. в	5.8. а	7.8. б	9.8. а
1.9. в	3.9. в	5.9. в	7.9. в	9.9. г
1.10. 1-б	3.10. 1-б	5.10. в	7.10. 1-б	9.10. в
2-в	2-в		2-а, в	
3-а	3-г		3-г	
	4-д		4-г	
	5-а		5-д	
2.1. в	4.1. б	6.1. б	8.1. б	10.1. б
2.2. а	4.2. б	6.2. б	8.2. б	10.2. в
2.3. в	4.3. а	6.3. г	8.3. г	10.3. а
2.4. д	4.4. б	6.4. а	8.4. в	10.4. а
2.5. а	4.5. в	6.5. б	8.5. б	10.5. б
2.6. а	4.6. д	6.6. в	8.6. г	10.6. г
2.7. б	4.7. а	6.7. б	8.7. а	10.7. г
2.8. в	4.8. б	6.8. в	8.8. в	10.8. б
2.9. б	4.9. а	6.9. г	8.9. в	10.9. а
2.10. а	4.10. г	6.10. в	8.10. 1-б	10.10. г
			2-в	
			3-г	
			4-а	

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ

Вид діяльності	Частка в загальному рейтингу, %	
	денна форма	заочна форма
Контрольна робота (1)	50	50
Експрес-контрольні (2)	10	
Виступи на практичних заняттях	10	
Виконання завдань практикуму у зошиті	20	20
Конспектування тем, винесених на самостійне вивчення	10	30
Максимальна кількість балів	100	100

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
63 – 74	D	задовільно	
50 – 62	E		
21 – 49	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 20	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

ДОДАТКИ

Додаток А

Умовний поділ країн за типами відтворення

	I тип відтворення	II тип відтворення
Інші назви країн зазначеного типу	Країни, що завершили перехід до сучасного типу відтворення Країни „демографічної кризи”	Країни, що не завершили перехід до сучасного типу відтворення Країни „демографічного вибуху”
Характерні риси демографічної ситуації	Низькі показники народжуваності, смертності, шлюбності, природного приросту (в окремих країнах - депопуляція) Висока тривалість життя, висока частка старих людей, регресивний тип вікової структури населення	Високі показники народжуваності та природного приросту Відносно низька тривалість життя, молоде населення, прогресивний тип вікової структури
Режим відтворення	Помірно розширений, простий або звужений (народжується менше ніж вмирає)	Розширений (народжується значно більше ніж вмирає)
Склад	Група економічно розвинених країн: країни Західної Європи, пострадянські країни (крім мусульманських), США та Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія	Група країн, що розвиваються: країни Африки, Латинської Америки, Азії (крім Японії)
Проблеми	Збереження демографічного потенціалу, старіння населення	Соціально-економічні проблеми (голод, бідність, неписьменність населення, безробіття)

**Порівняльна характеристика народжуваності
традиційного і сучасного типів**

Критерії оцінювання	Народжуваність традиційного типу	Народжуваність сучасного типу
Вік вступу до шлюбу	ранній	пізній
Вік народження першою дитини	ранній	пізній (наближений до 30-ти років і старше)
Кількість дітей на 1 жінку	велика (5 дітей і більше)	мала (1-2 дитини)
Інтервали між народженнями	малі	значні
Батьківство	діти від одного чоловіка	часто діти від різних чоловіків
Народження дітей відбувається в родинах...	повних	часто – в неповних (без батька)
Фактори контролю за процесом народжуваності	суспільні	індивідуально-родинні
Регулювання народження дітей в родині	відсутнє (народжується в шлюбі стільки дітей, скільки дозволяє здоров'я матері)	здійснюється регулювання (цьому сприяють контрацептивна революція, практика абортів та моделювання індивідуальної плідності на основі генних технологій)
Форми поведінки	єдність шлюбної, сексуальної та репродуктивної поведінки (взяття шлюбу означало початок сексуального життя, наслідком якого ставало народження дітей)	самостійність шлюбної, сексуальної, репродуктивної поведінки (можна народжувати дитину, не перебуваючи в шлюбі, можна мати активне сексуальне життя, не перебуваючи в шлюбі та ін. варіанти)
Варіативність параметрів народжуваності в соціокультурному середовищі	незначна	велика

**Вікова структура постійного населення за регіонами
України на 01.01.2011 р.¹**

Регіони	Частка населення у віці, %		
	молодшому за працевдатний	працевдатному	старшому за працевдатний
Україна	15,3	60,0	24,7
АР Крим	15,2	60,3	24,5
Вінницька	16,0	57,7	26,3
Волинська	19,9	59,3	20,8
Дніпропетровська	14,6	60,2	25,2
Донецька	13,1	59,9	27,0
Житомирська	16,9	58,1	25,0
Закарпатська	20,1	60,8	19,1
Запорізька	14,1	60,1	25,8
Івано-Франківська	18,0	60,2	21,8
Київська	15,6	59,8	24,6
Кіровоградська	15,2	58,0	26,8
Луганська	12,8	60,6	26,6
Львівська	16,8	60,8	22,4
Миколаївська	15,5	60,3	24,2
Одеська	16,0	60,4	23,6
Полтавська	14,1	59,1	26,8
Рівненська	20,7	59,4	19,9
Сумська	13,6	59,6	26,8
Тернопільська	17,0	59,2	23,8
Харківська	13,1	61,5	25,4
Херсонська	16,0	60,1	23,9
Хмельницька	16,1	58,2	25,7
Черкаська	14,5	58,1	27,4
Чернівецька	17,9	60,0	22,1
Чернігівська	13,7	57,2	29,1
м. Київ	14,2	63,8	22,0
Севастополь (міська рада)	14,1	59,9	26,0

¹ За даними Державної служби статистики України

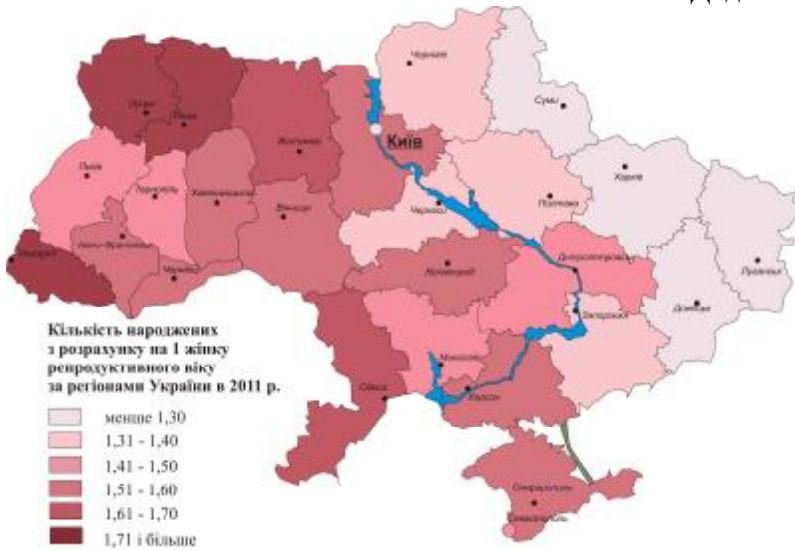

Рис. Д.1. Динаміка народжуваності за регіонами України в 2011 р. (складено автором за даними джерела 2, с. 48)

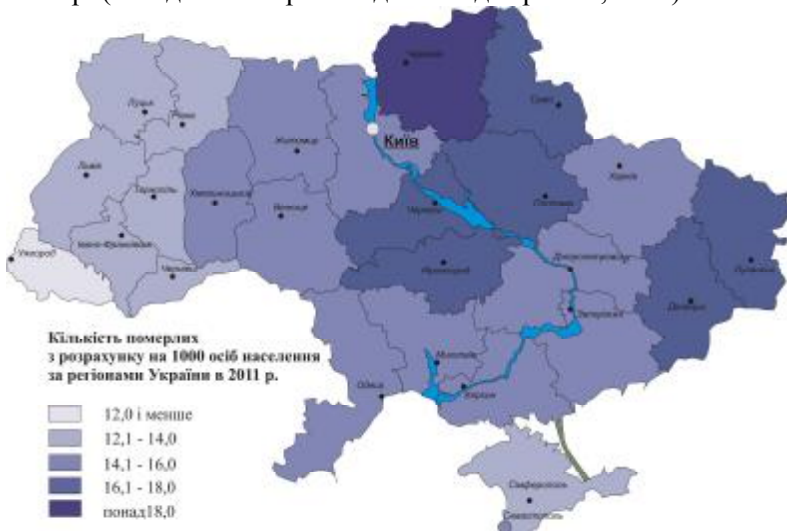

Рис. Д.2. Динаміка смертності за регіонами України в 2011 р. (складено автором за даними джерела 6, с. 63)

Рис. Д.3. Природний приріст (скорочення) за регіонами України в 2011 р. (складено автором за даними джерела 6, с. 63)

Таблиця Д.1

Міжнародна оцінна шкала основних демографічних показників

Рівень показника	Середня очікувана тривалість життя при народженні	Коефіцієнт народжуваності		Коефіцієнт смертності, ‰	
		загальний, ‰	сумарний, дітей	загальний	немовлят
Надзвичайно низький	До 30	До 10	До 1,5	До 7	5 – 7
Дуже низький	30 – 40	10 - 12	1,5 – 1,8	7 – 10	7 – 10
Низький	40 – 55	12 – 16	1,8 – 2,2	10 – 12	10 – 12
Середній	55 – 65	16 – 25	2,2 – 2,8	12 – 15	12 – 15
Високий	65 – 70	25 – 35	2,8 – 4,0	15 – 20	15 – 20
Дуже високий	70 – 76	35 – 50	4,0 – 6,0	20 – 30	20 – 50
Надзвичайно високий	76 і більше	50 і більше	6,0 і більше	30 і більше	50 і більше

Рис. Е.1. Соціальний плакат у м. Рахів (Закарпатська область), 2010 р.

Рис. Е.2. Соціальний плакат

[<http://i3.imgbb.ru/img8/d/0/4/d04089273d3dc8784e0dfca9f3f32d5b.jpg>]

Використані джерела

1. Деторождение как философская проблема. – Режим доступа : http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=1330
2. Діти, жінки та сім'я в Україні: стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 349 с.
3. Каберты Н. Г. Этнорелигиозная принадлежность, как фактор репродуктивного поведения населения / Н. Г. Каберты. – Режим доступа : <http://iratta.com/stati/8000-yetnoreligioznaya-prinadlezhnost-kak-faktor-reproduktivnogo-povedeniya-naseleniya.html>
4. Малева Т. М. Социально-экономические факторы рождаемости в России : эмпирические измерения и вызовы социальной политике / Т. М. Малева, О. В. Снявская // "SPERO". – № 5, осень-зима. – С. 70–97. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2007/0309/analit02.php>
5. Народонаселение : энциклопедический словарь / гл. ред. Г. Г. Меликьян; ред. кол. : А. Я. Кваша, А. А. Ткаченко, Н. Н. Шаповалова, Д. К. Шелестов. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1994. – 640 с.
6. Населення України за 2012 рік: демогр. щорічник / відп. за вип. Г. М. Тимошенко. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 444 с.
7. Новоселова С. В. Основы демографии : пособие для государственных служащих / С. В. Новоселова, М. Б. Денисенко / под общ. ред. Лапиной С. В. – Минск : „АЛЬТИОРА – живые краски”, 2012. – 134 с.
8. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 231 с.
9. Прибиткова І. М. Основи демографії : посіб. для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К. : АртЕк, 1995. – 256 с.
10. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса (Очерки теории и методов исследования) / Л. Л. Рыбаковский. – М. : Наука, 2001. – 114 с. – Режим доступа : <http://lib.rin.ru/doc/i/16293p3.html>
11. Щетинин К. В. Отношение религии к демографической проблеме / К. В. Щетинин. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2012/Psihologia/12_111004.doc.htm
12. Всеукраїнський перепис населення : методологія та організація : навч. посіб. / під заг. ред. Парфенцевої Н. О. – К. : Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.
13. Современная демография / под. ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 272 с.
14. Клупт М. Демография регионов Земли / М. Клупт. – СПб. : Питер, 2008. – 347 с.

Мельник І. Г. Основи демографії : навчально-метод. посіб. для студентів спеціальності „Психологія”

Навчально-методичне видання має на меті оптимізувати процес вивчення студентами-психологами дисципліни „Демографія”. Посібник містить програму і тематичний план дисципліни, тези лекцій, завдання практикуму, словник термінів і понять, запитання для самоконтролю, питання модульного контролю та критерії оцінювання знань студентів.

Рекомендується для підготовки студентів освітньо-кваліфікаційного рівня „Бакалавр”. Стане у пригоді викладачам курсу „Демографія”.

Мельник И. Г. Основы демографии : учебно-метод. пособие для студентов специальности „Психология”

Целью учебно-методического издания является оптимизация процесса изучения студентами-психологами дисциплины „Демография”. Пособие содержит программу и тематический план дисциплины, тезисы лекций, задания практикума, словарь терминов и понятий, вопросы для самоконтроля, вопросы модульного контроля и критерии оценивания знаний студентов.

Рекомендуется для подготовки студентов образовательно-квалификационного уровня „Бакалавр”. Будет полезным для преподавателей курса „Демография”.

Melnyk I. G. Demography: Study Guide for Students of Psihology Speciality

The educational methodological edition aims to optimize the process of studying the Demography discipline by the students-psihologists. The handbook includes program and thematic plan of the discipline, practicum tasks, terms glossary,

self-control questions, module control questions, and criterion for assessment of the students knowledge.

The edition is recommended for preparation of the students of the Bachelor's degree. The handbook will be useful for the lecturers of the Demography course.

Навчально-методичне видання

МЕЛЬНИК Ірина Геннадіївна

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ

*Навчально-методичний посібник
для студентів спеціальності
„Психологія”*

За редакцією автора
Комп'ютерней макетування – І. Г. Мельник

Здано до складання 08.01.2013 р. Підписано до друку 06.02.2013 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 7,38. Наклад 200 прим. Зам. № 45.

Видавець і виготовлювач

Видавництво державного закладу

„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т./ф: (0642), 58-03-20

e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.